

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Рівень вищої освіти –другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 631 групи

Коропецька Галина Іванівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент **Шевчук К.Д.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 3 від 7.11.2023 р.*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

АНОТАЦІЯ

Коропецька Г.І. Формування екологічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи. – Рукопис. Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2023. – 124 с.

Дана дослідницька робота спрямована на вивчення та аналіз процесу формування екологічної свідомості учнів молодшого шкільного віку та його відповідність вимогам Нової української школи.

У розділі 1 «Теоретичні основи формування екологічної свідомості в молодших школярів в умовах нової української школи» проаналізовано поняття «екологічна свідомість» в науковій літературі, досліджено імператив формування екологічної свідомості в освітній практиці сучасної початкової школи та описано специфіку формування екологічної свідомості у дітей молодшого шкільного віку.

У розділі 2 «Особливості формування екологічної свідомості учнів в умовах Нової української школи» проводиться дослідження стану сформованості у молодших школярів екологічної свідомості. Описано технологію формування екологічної свідомості у молодших школярів та методичний супровід щодо цього процесу в умовах Нової української школи.

Результати цього дослідження спрямовані на покращення методики формування екологічної свідомості у молодших школярів та сприяють зростанню рівня їхньої екологічної обізнаності та відповідальності щодо навколишнього середовища. Ця робота має важливе практичне значення для освітньої системи та сприяє розвитку екологічно свідомого покоління в Україні.

Ключова поняття: екологічна свідомість, молодший шкільний вік, технологія формування екологічної свідомості, природнича освітня галузь.

ABSTRACT

Koropetskaya G. and A. P. formation of ecological consciousness of younger schoolchildren in the conditions of the new Ukrainian school. – The manuscript.

Master's thesis for obtaining a master's degree in specialty 013 primary education. – Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – Chernivtsi, 2023. – 124 P.

The topic” formation of ecological consciousness of younger schoolchildren in the conditions of the new Ukrainian school “ is relevant and important in the context of modern environmental challenges and changes in the educational system of Ukraine. This research work is aimed at studying and analyzing the process of forming the environmental consciousness of Primary School students and its compliance with the requirements of the new Ukrainian school.

The research is aimed at improving pedagogical approaches to the formation of environmental consciousness and education of environmentally responsible citizens in the conditions of modern Ukrainian schools. The results of the study are expected to improve the quality of environmental education and increase the level of awareness of younger schoolchildren about the importance of Nature Conservation and sustainable development.

Key concept: environmental consciousness, primary school age, technology of formation of environmental consciousness, natural education.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ.....	9
1.1 Аналіз поняття «екологічна свідомість» особистості у науковій літературі.....	9
1.2. Імператив формування екологічної свідомості в освітній практиці сучасної початкової школи.....	22
1.3. Специфіка формування екологічної свідомості у дітей молодшого шкільного віку.....	35
Висновки до першого розділу.....	46
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ	47
2.1 Дослідження стану сформованості у молодших школярів екологічної свідомості.....	47
2.2 Технологія формування екологічної свідомості у молодших школярів.....	59
2.3 Методичний супровід щодо формування у молодших школярів екологічної свідомості в умовах Нової української школи.....	73
Висновки до другого розділу.....	90
ВИСНОВКИ.....	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96
ДОДАТКИ.....	105

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія взаємодії людини і природи налічує тисячоліття. Сучасний етап взаємодії людини і природи характеризується станом екологічної кризи, яка може закінчитися екологічною катастрофою глобального масштабу. Людство зараз перебуває в умовах суворого іспиту на розумність, від результатів якого залежить майбутнє сучасної цивілізації.

Технократична парадигма мислення є переважаючою в сучасному суспільстві, тому вихід з екологічної кризи можна знайти у звичних шляхах: прийняття природоохоронних законів, створення «екологічно чистих» виробництв і т.д., іншими словами, пропонується внести корективи в напрямок науково-технічного прогресу, який породив екологічні проблеми. Екологічна криза мислиться як щось зовнішнє по відношенню до людини, а не якоесь, що укладено в ньому самому.

Зараз все більше число дослідників приходять до висновку, що екологічна криза – це криза світоглядна, духовно-моральна. Для виходу з кризи необхідно засвоєння нових ціннісно-нормативних відносин, що дозволяють подолати відчуження людини від природи, усвідомити екологічні імперативи взаємодії суспільства і природи.

У зв'язку з цим, актуальним є питання про загальну екологічну освіту, метою якого є формування екологічної свідомості населення. У системі навчання екологічної грамотності важливу роль відіграє початкова школа, яка є початковою ланкою для збагачення знань людини про навколишнє природне та соціальне середовище, ознайомлення із загальною картиною світу, формування розуміння науково обґрунтованих, гуманних соціальних установок в оточуючому середовищі.

Екологічну свідомість як моральну категорію слід виховувати у дітей з раннього віку, для цього необхідно своєчасно залучати дітей до місцевого природного світу, прищеплювати любов до природи, пізнавальний інтерес до

природних явищ, закласти основи екологічного виховання. Екологічна культура формується на основі екологічного мислення та свідомості, що передбачає глибоке розуміння навколишнього середовища (природи та суспільства), екологічне мислення та екологічну свідомість, відповідальне ставлення до природи, здатність вирішувати екологічні проблеми, брати безпосередню участь у природоохоронній діяльності.

Молодший шкільний вік є сприятливим для формування в учнів екологічної свідомості. Соціальне призначення дитинства визначається самою природою – пристосування дитини до природи і суспільства, її здатність нести відповідальність за свою поведінку перед лицем світу людини, рослин і тварин. Пізнавальний потенціал екологічних знань закладає основу для подальшого вивчення математичних циклів природи, розкриває взаємозв'язок і взаємозалежність людини в навколишньому середовищі, виховує усвідомлення місця людини в ньому через знайомство з рослинами і тваринами, вивченням та дослідженням куточків рідного краю.

Стан дослідження. У сучасній науково-педагогічній літературі проблемі формування екологічної свідомості присвячено багато праць. Мета і зміст екологічної освіти молоді вивчається в різних аспектах і напрямках: технології розвитку екологічної культури фахівців різних галузей (І. Андрусенко, Н. Степанюк, К. Стецюк та ін.); підготовка майбутніх учителів до екологічного виховання учнів (В. Гончарук, О. Задорожна, В. Федотенко та ін.). Виховання екологічної культури поведінки учнів початкової школи розглядались у працях Л. Артемової, В. Білоусової, О. Богданової, Н. Вітковської, М. Братко, С. Гончарової, Т. Маркової, В. Крисаченко, Г. Микитюк.

Дослідження екологічної свідомості як особистісної якості школярів різного віку належать О. Король, С. Лебідь, І. Павленко, О. Пруцаковій, Н. Шевченко та ін. Отож, проблема екологічної свідомості нині активно досліджується в українській (С. Кравченко А. Львовчкіна, Л. Лупійко,

В. Романюк, Ю. Швалб, О. Шаповал, І. Шлімакова), та зарубіжній (І. Алтман, Н.Шмідт, Б. Рогоф, П. Штерн) психології.

Існує протиріччя між необхідністю здійснення процесу формування екологічної свідомості молодших школярів і недостатньою організацією цього процесу в освітніх закладах України.

Таким чином, проблема формування екологічної свідомості учнів початкових класів залишається актуальною. Тому темою нашого дослідження було обрано «Формування екологічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи».

Мета дослідження – визначити та обґрунтувати особливості формування екологічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи.

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

1. Проаналізувати психолого-педагогічні засади формування екологічної свідомості особистості в системі сучасної екологічної освіти школярів.
2. Розкрити сутність екологічної свідомості, її структуру і зміст, специфіку формування у молодшому шкільному віці.
3. Дослідити стан сформованості екологічної свідомості в учнів сучасної початкової школи.
4. Визначити особливості формування екологічної свідомості у молодших школярів в умовах Нової української школи.

Об'єкт дослідження – формування екологічної свідомості молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості формування екологічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи.

Методи дослідження: для вирішення поставлених завдань використовувалися теоретичний аналіз філософської, біолого-екологічної, психолого-педагогічної літератури; констатувальний експеримент;

спостереження за діяльністю дітей, бесіди; якісний і кількісний аналіз експериментальних даних; методи обробки результатів експерименту.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні особливостей системи формування екологічної свідомості, факторах, що обумовлюють ефективність процесу формування у молодших школярів екологічної свідомості, узагальненні критеріїв сформованості рівнів екологічної свідомості (емоційно-ціннісного, пізнавального, поведінкового компонентів екологічної свідомості).

Практична значення дослідження полягає в тому, що теоретичні положення і висновки створюють передумови для реалізації екологічної освіти на початковій ступені шкільного навчання. Пропоновані діагностична методика, дозволяють визначити рівень формування у молодших школярів екологічної свідомості і можуть стати науко методичним інструментарієм орієнтації загальноосвітнього закладу.

Структура роботи. Дослідження включає: анотацію (українською та англійською мовам), вступ, два розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел та додатки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

1.2 Аналіз поняття «екологічна свідомість» особистості у науковій літературі

Особистісно-орієнтований підхід, ставлячи в центр освітнього процесу особистість учня, передбачає створення умов розвитку його здібностей і можливості для самореалізації. Сучасна педагогіка, прийнявши орієнтацію на особистість і визнаючи право людини на реалізацію власних потреб і власного життєвого шляху, істотно зблизилася з психологією. Про це свідчить все більш широке розповсюдження в педагогічних роботах термінів «особистість», «суб'єкт», «індивідуальність», «цінність», «сенс», «розвиток», «підтримка» і інших, інтерпретації яких залучаються з робіт психологів.

Для здійснення аналізу ключового поняття «екологічна свідомість» розглянемо спершу дефініцію «свідомість».

І.А. Бех описував людську особистість, що складається з само-свідомості і «Я» – ядра особистості, що задає природну поведінку самореалізуючої особистості. Свідомість на його думку, утворює внутрішній світ особистості. «У цьому, відносно відокремленому від навколишнього, внутрішньому світі складаються комплекси цінностей (життєвих планів і перспектив, глибоко особистісних переживань), певні орієнтації образів («портретів», «пейзажів», «сюжетів») і концептів, і самооцінки» [7, с. 137].

М.М. Заброцький назвав свідомість «центральною точкою у внутрішньому світі, основою особистості», яка «випереджає всі зміни, всі процеси в душі» [28, с. 97].

Свідомість є основою особистості, її головним стрижневим утворенням, виконуючою функцію орієнтування у власній особистості. По-цьому розглядати свідомість поза становлення особистості неправомірно, і з іншого боку розглядати становлення особистості без становлення свідомості також неправомірно.

Проблема свідомості є комплексною і розвивається на стику таких наук, як філософія, психологія, педагогіка.

Філософський аспект аналізу свідомості пов'язаний з виявленням його гносеологічної сутності, з'ясуванням його співвідношення з об'єктивним буттям особистості. У філософії самосвідомість визначається як «виділення себе з об'єктивного світу, усвідомлення і оцінка свого ставлення до світу, себе як особистості, своїх вчинків, дій, думок і почуттів, бажань та інтересів» [81].

Свідомість традиційно розуміється як «властивий людині спосіб відношення до об'єктивної дійсності, опосередкований загальними формами суспільно-історичної діяльності людей» [47, с.115]. Спосіб відносини завжди має регулятивну основу, тому людська свідомість розглядається одночасно і як специфічна форма регуляції взаємодії людини з дійсністю. З свідомістю в широкому сенсі пов'язано і уявлення про самосвідомість. «Самосвідомість-усвідомлення і оцінка людиною самої себе як суб'єкта пізнавальної, моральної, релігійної, естетичної і т. д. діяльності, іншими словами, усвідомлення свого морального вигляду, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки» [47, с.121].

Людська свідомість є складним феноменом, вона багатовимірною і багатоаспектною. Свідомість зберігається в самосвідомості в якості моменту, оскільки орієнтована на досягнення своєї власної сутності. Якщо свідомість є суб'єктивною умовою орієнтування людини в навколишньому світі, знання про інше, то самосвідомість є орієнтування людини в своїй особистості, знання людини про самого себе, це свого роду «духовне світло, що виявляє і себе, і інших».

Багато філософів за основу розвитку особистості беруть розвиток її духовної інстанції, яка реалізується в становленні людського Я. Великий внесок у розкритті проблеми самосвідомості особистості пов'язаний з філософською теорією Канта. «Та обставина, що людина може мати уявлення про своє я, нескінченно підносить її над усіма іншими істотами, що живуть на землі. Завдяки цьому вона особистість, і в силу єдності свідомості при всіх змінах, які вона може зазнавати, вона одна і та ж особистість, тобто істота». Самосвідомість, по Канту, - необхідна передумова моральності і моральної відповідальності. Це означає, що людина, виходячи за рамки своєї одиничності, неодмінно співвідносила свою поведінку з думкою інших людей і з абсолютним, що лежить поза ним, моральним законом. Тому у філософському аналізі проблеми «Я» на перший план висувалося не індивідуальне, а соціальне. Л. Фейербах бачив джерело свідомості в діалозі людини з іншою людиною. Воно не просто розкривається, а й породжується в процесі спілкування, причому не тільки інтелектуального, а й чуттєвого. У другій половині XIX століття філософська теорія свідомості особистості доповнюється психологічними дослідженнями [46, с. 28].

Психологічний аспект дослідження проблеми свідомості, нерозривно пов'язаний з філософським аспектом і передбачає розкриття специфіки свідомості як особливого процесу людської психіки, спрямованого на саморегулювання особистістю своїх дій у сфері поведінки і діяльності на основі самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення до себе.

У зарубіжній психології свідомість як поняття практично не зустрічається, а позначається як феномен, що співвідноситься або включається в таку категорію як «Я» (З.Фрейд, У. Джеймс, А.Фрейд, Е. Еріксон та інші), Я – система (Г. Саллівен), Я - концепція (Р. Бернс, К. Роджерс, Т. Шибутані). Поняття «Я» володіє при цьому великим ступенем невизначеності і характеризується по-різному.

У.Джемс одним з перших в психології дав системний опис свідомості. Згідно з концепцією У. Джемса особистість має якийсь суб'єктивний центр, чисте Ego, фактично незалежне від впливу середовища і умов виховання, незмінне і самототожне. У той же час його не можна, мабуть, розглядати як від природи і народження дана якість людського Я, а скоріше як «незмінний принцип духовної діяльності» [46, с. 30]. Даний принцип володіє наступними якостями: активністю, абсолютністю, незалежністю, суб'єктивністю, і діє лише в даний час. Також для даного принципу характерні три найважливіші функції: воля, вибір, рішення. Навколо центру духовної діяльності або духовного Я об'єднуються нерозривно з ним пов'язані сфери людської особистості. Це так зване «матеріальне Я», під яким розуміють, перш за все фізичне тіло людини (тілесне Я) і всі об'єкти з котрими воно пов'язане (одяг, житло, предмети побуту, знаряддя праці, тощо). «Матеріальне Я» є нижчою сходинкою в структурі особистості. Вищий щабель представлений у «соціальному Я». При визначенні «соціального Я» Джемс має на увазі дві обставини:

1) сприйняття і оцінка даної людини його найближчим оточенням (друзями, родичами, співробітниками і так далі), а також різними групами, до яких він належить;

2) ролі, які він грає в цих групах. А оскільки кожен індивід належить не до однієї, а безлічі різних груп, то «у людини стільки соціальних особистостей, скільки індивідів визнають в ньому особистість і мають про нього уявлення». У. Джемс, одним з перших розділив свідомість на пізнаване і пізнання, на об'єкт і суб'єкт, «...Моя свідомість є двосторонньою: частиною пізаного і частиною пізнаючого, частиною об'єкта і частиною суб'єкта; тут треба розрізняти дві сторони, з яких для стислості ми одну будемо називати особистістю, а іншу «Я» [45, с. 30].

На відміну від зарубіжних дослідників, вітчизняними вченими проведена більш чітка грань між поняттям «я» і «свідомістю. «Я» характеризується не як

свідомість або самосвідомість, а як людина, суб'єкт як свідомий діяч. «Я» – предмет самосвідомості, який передбачає єдність суб'єкта і об'єкта [5, с.9].

Згідно з поглядами В.С. Крисаченко, свідомість слід розглядати як складну, інтегративну, формуючу властивість психічної діяльності особистості, усвідомлення своїх дій і їх результатів, думок, почуттів, морального обличчя та інтересів, ідеалів і мотивів, цілісна оцінка самого себе і свого місця в житті. «Свідомість – не споконвічна даність, притаманна людині, а продукт розвитку; при цьому самосвідомість не має своєї окремої від особистості лінії розвитку, але включається як сторона в процесі її реального розвитку»[37, с.129].

У психологічний аналіз свідомості необхідно включати питання про структуру свідомості. Це одне з найскладніших питань. Екологічна свідомість нині є предметом уваги психологів, вона розглядається в руслі екологічної психології.

З. Наджафова виділяє в структурі індивідуальної свідомості 3 складові: ставлення до інших, до себе, і інших до мене. Ці складові представляють сукупність рефлексивних відносин і розуміються як свідомість особистості. Особистість, у свідомості якої рівнозначно представлені ці три складові, на думку автора, здатна не тільки враховувати оточуючих, а й адекватно будувати відносини з ними у спільній діяльності і спілкуванні[46, с.27].

В. Романюк включає в структуру свідомості чотири компоненти: усвідомлення своєї тотожності, власного Я, усвідомлення своїх психічних властивостей і певну систему соціально-моральних самооцінок.

О. Плахотип розуміє свідомість як єдність трьох сторін: пізнаваної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самовідношення) і дієво-вольової (саморегуляція). Підкреслюється процесуальність свідомості, незводимість її до кінцевого результату. «Свідомість в генетичному плані можна розглядати як поступово розгортаючий в часі інтегративний психічний процес, в основі якого

лежить все більш ускладнююча діяльність самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і здатності регулювати свою поведінку» [53, с.38].

Виникнення свідомості вітчизняні педагоги і психологи пов'язують з різними феноменами психічного складу особистості. Самосвідомість за В. Панок, виникає як свідомість єдності наших психічних дій і віднесення їх до нашого психічного «Я». О. Шаповал пов'язує виникнення свідомості з виразом в виразній формі емоційних відносини (бажань і почуттів) до навколишнього. Як вирішального фактора розвитку свідомості (І.А. Бех, О. Ткаченко, С.Поліщук) розглядають власну практичну діяльність людини і її взаємини з оточуючими людьми, за допомогою яких вона засвоює накопичений людством суспільний досвід.

Свідомість є вінцем розвитку вищих психічних функцій, воно дозволяє людині не тільки відображати зовнішній світ, але, виділивши себе в цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і певним чином ставитися до себе. Усвідомлення себе в якості деякого стійкого об'єкта передбачає внутрішню цілісність, сталість особистості, яка незалежно від мінливих ситуацій здатна залишатися сама собою. Згідно теорії про розвиток у людини вищих психічних функцій, дитина приходить у світ, володіючи природними, даними від природи, психофізіологічними функціями. Так, Л. Токарь доводить, що розвиток людини як свідомої особистості є результатом взаємодії і спілкування дитини з іншими людьми. Якщо ми простежимо, як виникає процес свідомості, то бачимо, що він проходить в історії розвитку вищих форм поведінки через три основні шаблі. Спочатку будь-яка вища форма засвоюється дитиною виключно із зовнішнього боку [71, с. 37]. Потім ця форма поведінки вже містить в собі всі елементи вищої функції, але суб'єктивно, для самої дитини, яка не усвідомила ще цього, вона є чисто натуральним, природним способом поведінки. І, нарешті, в процесі тривалого розвитку дитина починає усвідомлювати будову цієї функції, починає управляти своїми внутрішніми операціями і регулювати їх. Про все це свідчать

роботи І.З. Кона, С. Кравченко, М.Г. Іванчук. Становлення свідомості у дітей пов'язане з прагненням до самосприйняття, до усвідомлення свого місця в житті і самого себе як суб'єкта відносин з оточуючими.

Важливий внесок у розробку проблеми формування свідомості вніс П. Пясковський. Він більш глибоко обґрунтував діяльнісний підхід в розкритті сутності особистості. Вихідним є положення про виникнення свідомості особистості в міру того, як вона стає самостійно діючим суб'єктом. У міру зростання самостійності особистості відбувається більш глибоке самоусвідомлення особистістю себе, що в свою чергу стимулює саморозвиток і веде до ще більшої самостійності. Під свідомістю П. Пясковський розуміє процес усвідомлення себе суб'єктом діяльності, і дає визначення даному поняттю з декількох позицій:

- * свідомість – це усвідомлення самого себе, як свідомого суб'єкта, реального індивіда;

- * свідомість – це предметне усвідомлення свого «Я»;

- * свідомість – це усвідомлення самого себе, як істоти, що усвідомлює світ і змінює його;

- * свідомість – це усвідомлення самого себе як суб'єкта (дійова особа) в процесі його діяльності, практичної і теоретичної, діяльності усвідомлення в тому числі [58, с.73].

Як суб'єкт пізнання, за П. Пясковським, людина виступає вдруге, первинно вона є суб'єктом дій, практичної діяльності.

У своїх роботах О. Нельга виділяє умови і фактори формування свідомості.

По-перше, це відносини: «дитина приходить до усвідомлення самого себе через ставлення до неї інших людей»; «емпірично в житті людини, у дитини відносини інших людей до неї визначають її ставлення до них і формують її свідомість».

По-друге, це діяльність суб'єкта. «Через посередництво діяльності суб'єкта його психіка стає, пізнавана для інших. Через посередництво нашої діяльності об'єктивно пізнаємо нашу психіку, перевіряючи свідчення нашої свідомості, навіть ми самі» [47, с. 112]. Таким чином, О. Нельга розглядає етапи становлення свідомості, як етапи об'єднання, виділення суб'єкта з безпосередніх зв'язків і відносин з навколишнім світом і оволодіння цими зв'язками.

К.Р. Божко вказує, що відповідно до нової парадигми освіти розуміння цілей виховання вбачаються в тому, щоб «не формувати і навіть не виховати, а знайти, підтримати, розвинути людину в людині і закласти в неї механізми самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання та ін., необхідні для створення самобутнього особистісного образу і гідного людського життя» [10, с.135].

Згідно гуманістично-орієнтованим теоріям умовою становлення особистості, самоактуалізації і досягнення автентичного буття є не тільки сприятливий вплив навколишнього середовища на людину, а й розвиток, прогресивне розширення сфери її самосвідомості. З одного боку розширення цієї сфери пов'язане з усвідомленням людиною самої себе, що формує більш повний досвід особистості, підвищує можливість вибору і ступеня свободи людини, а з іншого боку, розвиток свідомості дозволяє особистості відкрити себе як реальність.

Реалізація ідей гуманістичної педагогіки і психології служить основою розвитку ціннісних відносин до природи, навколишнього світу, формування нового типу екологічної свідомості, в основі якої лежать ціннісні установки, спрямовані на збереження, відновлення і раціональне використання природи.

З позиції системно-цілісного підходу нами було визначено наступний склад компонентів екологічної свідомості (причому необхідно підкреслити, що кожен компонент має результативну та процесуальну характеристику).

Пізнавальний компонент екологічної свідомості (самопізнання)

характеризує:

- систему знань дитини про свої знання/незнання про природу, взаємодію людини і природи; знань норм, правил поведінки і діяльності людини в природі відповідно до екологічної етики; знань в області екології та природоохоронної діяльності про взаємодію суспільства і природи (основних понять і термінів, фактів, законів, природничо-наукових і соціальних ідей, проблем, гіпотез; знань про способи природодоцільної діяльності, методах пізнання, про цінності природи, критики оцінок, про норми ставлення до різних явищ суспільного життя);

-систему знань про себе, ініціюючого в образ-Я, емоційно-чуттєве уявлення про себе: усвідомлення підстав своєї участі природоохоронній діяльності, спонукань до пізнання законів розвитку природи; уявлення про те, який я є зараз (Я-реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я-ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи [5, с.9].

Самопізнання здійснюється тими ж гносеологічними засобами, як і пізнання зовнішньої дійсності: за допомогою відчуттів, сприйняття, самоспостереження, самоаналізу.

Емоційно-ціннісний компонент (самовідношення) являє собою систему відносин до природи: усвідомлено-правильне ставлення, бережливе, емоційно-позитивне ставлення до природи, пізнавальний інтерес, естетичні переживання, співчуття, почуття гордості за рідну природу;

- самооцінку дитиною своїх дій і вчинків в пізнанні і охороні природи; ставлення до своїх дій і вчинків в пізнанні і охороні природи, до системи міжособистісних відносин з іншими в процесі пізнання і охорони природи;

- ставлення до своїх особистісних якостей і в цілому до своєї особистості, оцінкою відповідності свого власного ідеального Я-образу в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи.

Для позначення змісту емоційно-ціннісного компонента самосвідомості, самовідношення використовуються такі терміни, як самоповага, самоприйняття, самовпевненість, самознищення, самозвинувачення та ін.

Результати процесів самопізнання і самовідносин відображаються в поведінці суб'єкта і взаємодії з іншими людьми. Ці зовнішні явища і характеризують *поведінковий компонент* свідомості. Цей компонент свідомості характеризується рівнем саморегуляції суб'єктом своєї діяльності, спілкування і свого особистісного розвитку [5, с.10].

Поведінковий компонент екологічної свідомості відображає дієвольовий аспект (саморегуляцію), що включає:

– систему умінь: вміння бачити прекрасне в природі, насолоджуватися її звуками, фарбами, ароматами, берегти їх як джерело краси і радості, вміння поводитися в природному середовищі, вміння осмислювати екологічні явища, встановлювати зв'язки і залежності, існуючі в світі рослин і тварин; робити висновки, узагальнення і висновки щодо стану природи, давати рекомендації розумної взаємодії з нею, вміння природоохоронної діяльності в суспільно-корисній практиці;

– здатності регулювати свою поведінку в природі: аналіз і виявлення значущих умов, вибір кращого способу і послідовності дій, оцінка результатів і їх корекції в разі необхідності; здатність до саморозвитку, самореалізації засобами участі в екологічній діяльності [5, с.11].

Отже, як показав теоретичний аналіз, екологічна свідомість являє собою складне особистісне утворення, що включає пізнавальний компонент (система знань про себе, як суб'єкта природоохоронної діяльності, суб'єкта пізнання законів розвитку природи), емоційно-ціннісний (самовідношення до своїх особистісних якостей і в цілому до своєї особистості, оцінкою відповідності своєму власному ідеальному Я-образу в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи) і поведінковий компонент (саморегуляція своєї

поведінки в природі). Формування екологічної самосвідомості дозволить багато в чому визначити норми відносин суспільства і природи, встановити систему пріоритетних цілей, сформувати екологічну культуру - соціально необхідна моральна якість особистості. У центрі формування екологічної свідомості повинні бути покладені відносини між людиною і природою. Широта, глибина, стійкість, змістовність діючих відносин виражається у взаємодії людини і природи, у ставленні людини до природи через ставлення до самого себе. Відносини вбирають в себе цілісну систему зв'язків людини з навколишнім світом і виражаються в його зовнішній поведінці і у внутрішньому світі.

Екологічна свідомість – це складний і багатогранний психологічний та соціокультурний концепт, який виражає рівень розуміння та усвідомлення людиною важливості охорони навколишнього середовища, природних ресурсів, та проблем екології [24, с.85]. Аналіз поняття «екологічна свідомість» може включати наступні ключові аспекти:

1. **Знання та усвідомлення.** Екологічна свідомість передбачає наявність знань про принципи функціонування природи, вплив людини на навколишнє середовище, та наслідки негативних дій людини на природу. Це також включає усвідомлення екологічних проблем, таких як забруднення повітря та води, вимирання видів, зміна клімату і інші.

2. **Сприйняття природи як цінності.** Екологічна свідомість означає сприйняття природи як цінності, яку потрібно берегти та охороняти для себе і майбутніх поколінь. Це може включати позитивне ставлення до природи, бажання діяти на її користь і враховувати екологічні аспекти у своєму споживчому та повсякденному житті.

3. **Готовність до дій.** Екологічна свідомість не обмежується лише знаннями та усвідомленням, а також включає в себе готовність до конкретних дій для збереження природи. Це може бути участь в екологічних акціях,

використання екологічно чистих технологій, відмова від шкідливих споживчих звичок і т.д.

4. **Соціокультурний контекст.** Екологічна свідомість також залежить від соціокультурного контексту. Культурні цінності, норми, освіта і медіа впливають на формування екологічної свідомості. Наприклад, у суспільствах, де дбайливе ставлення до природи підтримується та підкреслюється, екологічна свідомість може бути вищою.

5. **Зв'язок з екологічною діяльністю.** Екологічна свідомість може бути пов'язана з конкретною екологічною діяльністю, такою як екологічна освіта, екологічний активізм, добровільна участь у природоохоронних проектах тощо [31, с.228-229].

Аналіз поняття «екологічна свідомість» допомагає краще розуміти, як вона формується, які фактори впливають на її розвиток, і як можна сприяти її поширенню для більш сталого та екологічно відповідального суспільства.

Продовжуючи аналіз поняття «екологічна свідомість», важливо враховувати наступні аспекти:

- ✓ *Освіта та навчання.* Освіта відіграє ключову роль у формуванні екологічної свідомості. Інформація про природу, екосистеми, кліматичні зміни, забруднення довкілля та інші екологічні аспекти мають бути доступними та зрозумілими для всіх груп населення.
- ✓ *Позитивний вплив на природу.* Центральною частиною екологічної свідомості є готовність діяти на користь природи. Це може включати в себе різні види діяльності, такі як вибір екологічно чистих товарів, участь у заходах з впровадженням сталого розвитку, ефективне використання природних ресурсів тощо.
- ✓ *Зв'язок із глобальними проблемами.* Екологічна свідомість також пов'язана з усвідомленням глобальних проблем, таких як зміна клімату, виснаження

природних ресурсів та втрата біорізноманітності. Глобальні проблеми вимагають глобальних рішень та спільних зусиль.

- ✓ *Активізм та участь.* Екологічна свідомість може виявлятися через активізм та участь у громадських організаціях, петиціях, акціях, та інших способах впливу на природоохоронну політику та рішення.
- ✓ *Забезпечення сталого розвитку.* Екологічна свідомість вимагає розуміння важливості сталого розвитку. Це означає збереження природних ресурсів та екосистем для майбутніх поколінь, а не тільки для поточного покоління [46, с.27].

Загалом, екологічна свідомість – це багатогранний концепт, який відображає ставлення людей до навколишнього середовища та власну відповідальність за нього. Формування і підтримка екологічної свідомості є важливою складовою сталого розвитку та збереження природи для майбутніх поколінь.

Отже, на тлі розуміння того, що сучасна екологічна обстановка провокує екологічну кризу, виникає необхідність виявлення сутності становлення екологічної свідомості. Екологічна свідомість включає в себе знання, усвідомлення, позитивне ставлення до природи та готовність до дій на її користь.

Основні висновки щодо формування екологічної свідомості особистості включають:

1. Поняття екологічної свідомості включає знання про природу та її процеси, а також усвідомлення важливості дбайливого ставлення до природи.
2. Екологічна свідомість пов'язана з участю учасників суспільства у заходах, спрямованих на збереження природи та розвиток сталого споживання та виробництва.
3. Екологічна освіта та інформація важливі для формування екологічної свідомості та створення сталого екологічно відповідального суспільства.

Збереження та посилення екологічної свідомості важливе для подолання екологічних викликів та забезпечення збалансованого відношення між людиною та природою. Розуміння важливості екологічної свідомості та її вплив на наше суспільство є важливим кроком у побудові сталого та екологічно свідомого майбутнього.

1.3. Імператив формування екологічної свідомості в освітній практиці сучасної початкової школи

Динамічні зміни в сучасному житті, інтенсивне освоєння природи і численні порушення природної рівноваги стали джерелом цивілізаційних проблем, які сьогодні прийнято називати екологічними.

Світова спільнота не може продовжувати розвиватися, орієнтуючись тільки на задоволення своїх власних потреб. Тепер необхідно також враховувати і можливості навколишнього природного середовища, а також біосфери, в якій існує суспільство. Біосфера вже до такої міри виявилася змінена у всіх своїх властивостях впливом на неї виробничої діяльності людей, що непрогнозовані дії можуть виявитися тією критичною величиною, яка переведе цю глобальну екосистему в новий якісний стан, непридатний для життя.

Екологічні проблеми та необхідність їх подолання породили новий напрям в освіті-екологічний, одним із стратегічних завдань якого стає завдання формування нового загальнопланетарного (ноосферного) мислення, а також екологічної свідомості та самосвідомості [56].

Відповідальність за повноцінну екологічну освіту і виховання в даний час в основному покладена на школу.

Метою екологічної освіти в сучасній школі є формування системи наукових знань, поглядів і переконань, які зможуть забезпечити становлення відповідального ставлення школярів до навколишнього середовища в різних видах діяльності. Процес навчання і виховання, таким чином, повинен бути орієнтований на розвиток особистісних якостей учнів, на формування у них екологічно значущих стереотипів поведінки і умінь оцінити свій вплив на навколишнє природне середовище з позицій не тільки свого благополуччя, але і в контексті взаємин “природа – суспільство”, на усвідомлення природоохоронних ідеалів [56].

В даний час екологічна освіта розглядається як ключ до забезпечення сталого розвитку економіки, становлення екологічної самосвідомості, необхідної для оптимізації взаємовідносин людини і навколишнього середовища.

Тим часом перехід на сталий розвиток передбачає істотне перетворення виробничої діяльності і реалізацію споживчої структури з тим, щоб привести їх у відповідність з можливостями природи і співвіднести з потребами наступних поколінь. Іншими словами, мова йде в першу чергу про переведення суспільства на біосферосумісний шлях розвитку.

Забезпечуючи свою біосферосумісність, людина в той же час сприятиме формуванню якісно нової системи соціоприродної єдності, в якій суспільство і природне середовище, будучи противо-положеннями, будуть перебувати в оптимальній відповідності один одному. Такий якісно новий стан єдності суспільства і природного середовища В.І. Вернадський запропонував характеризувати поняттям «ноосфера». Таким чином, в світлі ідей про біосферу і її еволюції в ноосферу істотно по - новому усвідомлюються місце і роль людини на Землі. Чим більш масштабною стає діяльність людини, тим більшою мірою він повинен брати на себе роль фактора, що організовує природне середовище, не тільки безпосередньо навколишнє суспільство, а й в масштабі всієї біосфери, аж до взаємодії з Космосом. При цьому закони цілісності біосфери повинні стати,

образно кажучи, тієї «матрицею», на основі якої може бути побудована діяльність людини в навколишньому середовищі [44].

Людина повинна тепер постійно співвідносити свої дії з можливостями природного середовища, враховуючи закони природної регуляції біосфери. Тільки за цієї умови суспільство і природа можуть існувати і розвиватися як єдине ціле. Отже, об'єктивність підходу до проблем взаємодії суспільства і природи буде забезпечена в тому випадку, якщо розглядати природу і суспільство як рівнозначні частини при переважаючій, в кінцевому рахунку, ролі соціального фактора.

Тенденція гуманізму розвивається в сучасному світі дуже суперечливо і неоднозначно. Більш того, гуманізм, як правило, передбачає антропоцентризм. Проте в контексті сучасної екологічної кризи антропоцентризм зживає себе, оскільки сприяє тотальному знищенню середовища життя при тих масштабах і темпах розвитку виробництва, які виявилися набрані суспільством в ході розгортання технологій за останні 50 років.

Якщо колишня система гуманістичних цінностей вибудовувалася навколо осі антропоцентризму, то нова передбачає такою віссю біосфероцентризм, або, що, теж саме, екоцентризм. В кінцевому рахунку, нова форма гуманізму звернена, звичайно, до людини, але тепер вона значною мірою опосередкована ставленням до природи, захист якої від руйнування розглядається як вища цінність і умова збереження людей на планеті [64, с.236].

Такий підхід передбачає значною мірою подолання колишнього антропоцентризму у ставленні до предмету теорії і практиці природо-користування, але в той же час це означає утвердження нового антропоцентризму, заснованого на істинному розумінні людиною свого місця і призначення в природному універсумі. Антропоцентризм даного типу можна з повною підставою назвати біосфероцентризмом тому в ньому вибудовується система цінностей з пріоритетом інтересів збереження біосфери як умови життя

людей на планеті. Тим самим отримує розвиток абсолютно нова форма гуманізму, опосередкованого пріоритетом природних цінностей як найбільш важливих для нормального життя у всьому різноманітті її форм і, в тому числі, соціальної.

Усвідомлення серйозних проблем сучасної цивілізації висуває нові завдання перед освітою, оскільки саме воно є одним з вирішальних чинників, що змінюють свідомість особистості, стабілізують і гармонізують відносини людини і світу, розвивають почуття відповідальності за все живе, прагнення до свідомої і планомірної діяльності з порятунку і розвитку природи, культури, життя [72, с.25].

Передовим перспективним напрямком екологічної освіти, що враховує дану соціально-екологічну проблематику, є гуманітарний еколого-комплексний напрямок, що об'єднує різні авторські (етно-екологічні, еколого-психологічні, художньо-естетичні, інтерактивно-ігрові та ін.) розробки гуманітарно-екологічної педагогіки. При цьому спільність різних авторів укладена не тільки в гуманітарній специфіці, але і в загальній причині розвитку їх ідей – реакція на кризу вузькості «раціонально-технічного» підходу в природоохороні і «знаннєвого підходу» в екологічній освіті. Критичні явища і подальші дискусії в зарубіжному, а потім і в вітчизняному екологічному русі та освіті привели до найважливішого методологічного висновку, згідно з яким «екологічна криза-це багато в чому світоглядна, філософсько-ідеологічна криза і, що для подолання екологічної кризи необхідно нове бачення світу, новий тип екологічної свідомості і, «екологічну кризу, врешті – решт, «переможуть» не фахівці з охорони навколишнього середовища, а спеціальна система екологічної освіти» [58, с.72].

З розумінням антропологічності кризи освітній акцент з простого висвітлення і лекційного викладання основних екологічних знань і проблем зміщується на розробку педагогічних підходів і дослідницьких програм,

заснованих на розумінні закономірностей через зміну екологічної свідомості людини, і програм, що змінюють і коректують цю свідомість.

Останнім часом все частіше проблеми гуманізації освіти і пошук ефективного механізму регуляції екологічно значимої діяльності особистості дослідники пов'язують з формуванням екологічної свідомості. В основі екологічної свідомості лежать ціннісні установки, спрямовані на збереження, відновлення і раціональне використання природи і її багатств. На тлі розуміння того, що екологічну кризу неможливо подолати без зміни панівної антропоцентричної свідомості, що є її психологічною базою, виникає необхідність цілеспрямованого формування системи екологічних цінностей, що представляють частину цінностей загальнолюдських.

В даний час поділяють класифікують два типи екологічної свідомості: антропоцентричне і ексцентричне. Антропоцентрична (прагматична) свідомість визначає, що природа створена для задоволення потреб людини, її потрібно охороняти, про неї треба піклуватися, так як вона їй корисна і необхідна. Глобальність розповсюдження антропоцентризму, поступово привело до розуміння його безперспективності і необхідності пошуку нових підходів до взаємодії з природою. З'явилося нове екоорієнтоване антропоцентричне з'єднання, що розглядає людину як складову частину природи не в протиставленні, а в гармонійній єдності один з одним. «Людина залишається центром світу і головною цінністю. Одночасно людина орієнтована на творення і облаштування свого населеного будинку – світу» [46, с.30].

Ексцентрична екологічна свідомість, за визначенням В.О. Скребець, характеризується наступними ознаками:

- вищу цінність представляє гармонійний розвиток людини і природи;
- відмова від ієрархічної картини світу;
- мета взаємодії з природою-це максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб всього природного співтовариства;

- характер взаємодії визначається екологічною рівновагою;
- природа сприймається як повноправний суб'єкт по взаємодії з людиною;
- етичні норми і правила в рівній мірі поширюються і на взаємодію зі світом природи;
- розвиток природи і людини мислиться як процес взаємовигідної єдності;
- діяльність з охорони природи здійснюється заради самої природи [64, с.236].

Ексцентрична екологічна свідомість – це система поглядів на світ, де панують екологічна доцільність, суб'єктивне сприйняття природи, де відсутнє протиставлення людини і природи і перебуває непрагматична взаємодія з нею. Головним завданням екологізації сучасної науки є переорієнтація екологічної свідомості з суто антропоцентричної на екоцентричну. Відмова від антропоцентризму має стати одним із найважливіших завдань екологічного утворення [61, с.88].

Найважливішою характеристикою екологічної свідомості, на думку М.О. Братко, є суб'єктне сприйняття природних об'єктів [12, с.79]. Нове екологічне усвідомлення в цілому може бути названо екоцентричним, оскільки для нього характерні такі особливості: вищу цінність представляє гармонійний розвиток людини і природи, при цьому людина не власник природи, що володіє якимись особливими привілеями, а один з членів природного співтовариства; вплив на природу змінюється взаємодією: правильно і дозволено тільки те, що не порушує існуючу в природі екологічну рівновагу; розвиток природи і людини – процес еко-еволюції; етичні норми і правила так само поширюються як на взаємодію між людьми, так і на взаємодію зі світом природи.

У теорії і практиці екологічної освіти (в тому числі в початковій школі) все ще зберігається знаннево-орієнтований підхід, в основі якого – опора на когнітивну сферу особистості, в результаті чого школяр в основному засвоює екологічні знання і правила поведінки в природі. Однак знання саме по собі, якщо

воно не прийнято особистістю як цінність і норма власного життя і діяльності, не забезпечує екологічно грамотної і відповідальної поведінки людини в природному середовищі, що ми і спостерігаємо в повсякденному житті. Існуюча методика формування екологічної культури молодших школярів також і у багатьох вчителів початкових класів викликає справедливу заклопотаність тим, що формує знання, але не внутрішній світ дитини.

Педагогіка, таким чином, орієнтована на розробку послідовної педагогічної системи освіти і виховання, спрямованої на розвиток екологічної свідомості людини, який дозволив б подолати відчуження людини від природи.

Метою ж екологічної освіти в школі має стати формування екологізованої свідомості учнів, так як тільки свідомість може визначати поведінкові реакції людини, його вчинки, які виражаються в екологічній культурі. Пріоритет пізнавальної компоненти екологічного знання повинен поступитися місцем іншим емоційної і духовно-моральним складовим свідомості особистості [66, с.119].

У Концепції загальної середньої екологічної освіти [34, с.14] вказується, що цілі екологічної освіти – це становлення екологічної культури особистості і суспільства як сукупності практичного і духовного досвіду взаємодії людини з природою, що забезпечує її виживання і розвиток, спрямовані на формування і розвиток екологічної свідомості особистості.

Одиницею виміру, як екологічної освіти, так і екологічних проблем повинно бути не абстрактне суспільство з комплексом технократичних і цивілізованих порушень, а реальна особистість, яка приймає рішення і здійснює вибір у своєму життєвому шляху. Тільки при такому акценті освітніх програм абстрактні соціально-екологічні проблеми стануть розумітися особистістю як область її особистих життєвих проблем і вибору.

Інтенсивність освітнього середовища на сучасному етапі – це ступінь насиченості освітнього середовища умовами і можливостями, які формують

внутрішню установку учня на самоосвіту, на діалог, на співтворчість, що переростають в необхідність на всьому протязі життя індивіда в необхідність (М. Заброцький) [28, с.97]. У нашому дослідженні інтенсивність освітнього середовища, що відображає екологічний імператив, забезпечувалася тим, що рівень вимог до учнів поступово підвищувався і включав в себе не тільки знання, вміння, а й особистісні якості, відносини, екологічно спрямовану діяльність.

Показником свідомої включеності в неї всіх суб'єктів освітнього процесу (молодших школярів і педагогів) визначала усвідомлюваність освітнього середовища. В. Совін писав про те, що вплив середовища на розвиток дитини буде вимірюватися серед інших впливів також і ступенем розуміння, усвідомлення, осмислення того, що відбувається в середовищі [65, с. 41]. У зв'язку з цим, узагальненість освітнього середовища визначається як ступінь координації діяльності всіх її суб'єктів. Це значить, що узагальненість середовища визначається сформованістю команди однодумців, психологічним кліматом в школі. Даний параметр забезпечується єдиною освітньою концепцією освітнього закладу, різними формами координації роботи методичних об'єднань закладу з точки зору цілей і засобів екологічної освіти.

Таким чином, в педагогіці в центрі уваги виявляються відносини суб'єктів. Об'єктом проектування стає спосіб організації таких взаємодій в системі «суб'єкт – освітнє середовище». Зміст освіти, що забезпечує такий підхід, направлено на стимуляцію психологічної включеності особистості учня в світ природи, створення картини світу в спільній діяльності з дорослими і однолітками, яка забезпечує орієнтацію особистості в різного роду екологічних ситуацій, залучення до культури, оволодіння способами мислення і здібностями. Слід зазначити, що трансформація освітнього середовища у зв'язку з включенням до неї суб'єкта освіти, встановлення з нею паритетних взаємовідносин надає освітньому середовищу нові якості, пов'язані з розширенням простору дії суб'єктних відносин, наданням їй діяльнісного, розвиваючого, загально

орієнтованого характеру, забезпеченням переходу від інформаційно-когнітивної педагогіки до ціннісно-сміслової, культурно-історичної, практико-орієнтованої.

Отже, сучасні концепції екологічної освіти дають підстави для уточнення смислових і ціннісних орієнтирів в умовах еколого-суспільно-орієнтованої школи. Можливим стає [59, с.47-51]:

- посилення культуровідповідності (орієнтація на загальнолюдські цінності);
- посилення виховної функції екологічної освіти, її світоглядної спрямованості, формування екологічної відповідальності, системи екологічних цінностей;
- розвиток діяльнісного характеру освіти за рахунок спільної діяльності дитина-дорослий;
- посилення регіональної та місцевої проблемно-практичної спрямованості змісту освіти (осмислення реальних екологічних проблем місцевої спільноти, спільна еколого-проектна діяльність учень – педагог; розвиток найближчого соціокультурного простору навколо школи).

Вважаючи за необхідне реалізовувати ці принципи екологічної освіти на практиці, ми прийшли до висновку, що формування екологічного свідомості особистості, як суб'єкта екологічної освіти, може надати їм новий зміст. Це, перш за все, принципи психологічності, культуровідповідності, сконцентрованості на екологічному вихованні, проектності, екологічної безпеки.

Принцип психологічності. Роботами П.І. Зінченко, О.М. Новицького, Т.В. Кравченко, В. Р. Міляєвої, В. і. Панова, Р.Г. Падалка та ін. було показано, що єдність суспільного дозволяє в більшій мірі реалізовувати потенціал психічного розвитку дитини. Основними механізмами екологічного навчання і виховання виступали:

Облік філо-і соціогенетичних механізмів формування екологічної свідомості: опора на імпринтинг, образ, релізери, архетипи поведінки,

колективне несвідоме; тут ми керувалися добре розробленими рекомендаціями до методів пояснення матеріалу О. Шаповал і В. Ткаченко. Так, К.Д. Ушинський писав, що для своєї ефективності педагогічні технології повинні спиратися на місцевий матеріал, пряме же перенесення їх з одного національного ґрунту на інший – неефективний. Я.А.Коменський, Й.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В.О. Сухомлинський також писали про те, що основою науки про виховання повинна стати національна традиційна педагогіка, що ввібрала в себе культури народу [46, с.27-29].

Пізнання через діяльність, в процесі діяльності, причому дії спільної роботи (Р. І.Александрова, А. Л. Венгер та ін.). На наш погляд, провідну роль тут буде грати соціально значуща екологічна практика, спільна екологічно спрямована діяльність дитини з однолітками і дорослими. При цьому доцільно спиратися на кумулятивно-резонансний виховний ефект групового співтворчості, колективних рішень.

Усвідомленість процесу навчання і виховання, його суб'єктний характер, навчання і самонавчання, виховання і самовиховання; спрямованість на рефлексію. Школа розглядається нами як центральний об'єкт і суб'єкт екологічної освіти, що здійснює провідну і організуючу роль.

Облік онтогенетичних механізмів формування екологічної свідомості: вікових можливостей і особливостей пізнавальної діяльності людини, базових вікових потреб. Тут за основу були взяті рекомендації Г.Ю. Микитюк по віковій періодизації екологічної освіти [42, с.216].

Індивідуалізація процесу освіти: облік індивідуальних особливостей дитини, її психофізіологічних, особистісних особливостей, статі; попередження ефекту психологічного бумеранга в екологічному вихованні забезпечується системою психологічної та педагогічної підтримки, спрямованої на розвиток здатності школи до взаємодії, що характеризується суб'єкт-суб'єктністю, полілогічністю, добровільністю і усвідомленістю, моральною відповідальністю

за виконання колективних договорів і угод і формується на основі зацікавленості обох сторін у створенні психолого – педагогічних і соціокультурних умов для розвитку дітей і навколишнього їх соціоприродного середовища, виховання особистостей з ексцентричною екологічною свідомістю, здатних вирішувати завдання сталого розвитку на місцевому рівні.

На думку К. Шевчук, система екологічної освіти учнів пов'язана, з професійною компетентністю педагогів в області екологічної освіти і спрямована не на знаннево-орієнтовану сторону екологічної освіти, а на формування системи ціннісних відносин до світу природи. Цілісність такої системи забезпечується скоординованістю не стільки змісту, прийомів і методів освіти, скільки єдністю моральних, екологічних цінностей [79, с. 117]. У центрі виховної – провідної-лінії екологічної освіти виступає виховання совісті, моральності, суб'єктно-непрагматичних відносин дитини до природи в становленні екологічної самосвідомості, відносини людини з навколишнім світом не в розрізі суто раціональних, а в розрізі духовних, чуттєвих, етичних, естетичних.

Традиційно в педагогічній літературі виділяється три групи методів, які здебільшого відповідають спрямованості на різні підструктури екологічної свідомості. Це методи розвитку уявлень, методи розвитку відносин, методи розвитку індивідуальних стратегій і технологій [54, с.29]. Провідними серед них є методи розвитку відносин. Роботами Ж. Піаже і ін. було показано, що освіта стає ефективніше, якщо воно починається не зі знань, а з формування відносин до них. Стосовно до екологічної освіти Н. Глухова, Л. Лупійко також підкреслюють, що почати екологічне виховання потрібно зі знайомства з відносинами до об'єктів природи, ніж з самими об'єктами, особливо, якщо ставиться завдання перебудови стихійно розвиваючої буденної екологічної свідомості в адекватно активну з елементами науково обґрунтованого. Розглянемо особливості методів розвитку екологічних відносин, які використовуються в умовах загальноосвітньої школи.

Відомо, що існують три канали формування суб'єктивних відносин:

- перцептивний – в процесі побудови перцептивного образу,
- когнітивний – на основі переробки одержуваної інформації,
- практичний – в процесі безпосереднього практичного взаємодії.

Для формування суб'єктного ставлення до об'єкта або явища необхідно наділення об'єкта або явища суб'єктивними якостями можливого на основі анімізації, антропоморфізації, персоніфікації або суб'єктофікації. Принцип суб'єктності є ключовим в народній педагогіці. Нерівномірність і суперечливість процесу формування екологічної свідомості, що відображають складну і суперечливу сутність процесу розвитку суб'єктності, відображені у величезній різноманітності форм виховання в народі. Роль особистості вихованця, її особливостей, тобто особистісно-орієнтований підхід проявляється в різноманітті прийомів психоемоційного впливу на людину, прийнятих в народній педагогіці. При цьому в народній педагогіці не робиться відмінностей між суб'єктивним ставленням до природи і суб'єктивним ставленням до людини, самої себе, як частини природи і як частини народу, соціокультурної спільності. Велику роль у формуванні суб'єктивного ставлення до природи в народній педагогіці, на думку Л.Б. Лук'янової, грають психологічні релізери – специфічні стимули, пов'язані з природним об'єктом, що визначає напрямок і характер формування суб'єктивного ставлення до нього [41, с.118].

Тому необхідний пошук можливостей, які відкриють для екологічної освіти системні взаємодії, що формується екологічну свідомість дитини.

В області формування стратегій і технологій екологічної діяльності досить ефективно використання методів, спрямованих на формування еколого-проектних умінь у спільній з дорослими і індивідуальній діяльності в області природокористування та охорони природи. Еколого-проектні вміння-це вміння провести творчий пошук вирішення проблеми на основі екологічних імперативів і морально-правових норм, прийнятих в суспільстві. В основі еколого-проектних

умінь, як стверджує Т. Байбара, лежить свідоме використання надпредметних методів роботи з навчальною інформацією та її культурними аналогами – організаційно-діяльнісні, метакогнітивні і креативні, а також методи спілкування. Формування в учнів в процесі їх проектної діяльності еколого-проектних умінь передбачає розвиток екологічного свідомості, оскільки розвиваються екологічна відповідальність за результати своєї діяльності, система моральних цінностей і внутрішня мотивація до вдосконалення самих себе і навколишнього світу [4, с.69]. Крім цього, для здійснення проектної діяльності її суб'єкти повинні володіти певними вміннями постановки цілей, розробки проектного образу, обґрунтування програм дій по втіленню проектного образу в реальне життя і реалізації проектів у вигляді зміни екологічних відносин, які відбудуться в навколишньому людині світі і в самій людині, їх рефлексивним аналізом.

Таким чином, методи формування еколого-проектних умінь включають в себе тісно пов'язані між собою екологічну, концептуальну і ціннісну складові. Інструментом формування в учнів еколого-проектних умінь буде педагогічна технологія, яка включає учнів в процес перетворювальної діяльності від ідеї до її практичної реалізації. Екологічна освіта, заснована на традиційному підході, не може забезпечити вирішення актуальних екологічних проблем, тому що людина, яка засвоїла необхідні знання, ще не обов'язково проявляє себе як суб'єкт екологічної культури. Змінити такий стан справ можна за умови, що в процесі освіти дитину не тільки навчать, як правильно чинити, а й забезпечать педагогічні умови для того, щоб вона усвідомлювала себе носієм екологічних норм і цінностей, суб'єктом творчої перетворюючої діяльності, реалізувати себе в якій можна лише за умови гармонійної неруйнівної взаємодії з природним середовищем. Сьогодні в теорії і практиці екологічної освіти особливе значення надається вивченню феномена формування екологічного свідомості молодших школярів.

1.3. Специфіка формування екологічної свідомості у дітей молодшого шкільного віку

Екологічна свідомість є надзвичайно важливою складовою розвитку сучасного суспільства, і формування цієї свідомості в дітей молодшого шкільного віку є актуальною та важливою задачею. Вікові та психологічні особливості дітей цього віку грають важливу роль у цьому процесі, визначаючи підходи та методи навчання, що найефективніше сприяють формуванню їхньої екологічної свідомості.

У сучасній українській психологічній науці вікові аспекти проблеми екологічної свідомості розкриті у працях Н. Глухової, Л. Лупійко, Н. Ващенко, М. Заброцького, М. Іванчук, С. Клименко.

Діти молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років) перебувають на етапі раннього дитинства, коли їхні психологічні та когнітивні здібності розвиваються швидко. Вони цікаві, допитливі та готові вчитися. Проте, їх сприйняття світу відрізняється від дорослих, і це важливо враховувати при формуванні екологічної свідомості.

У цьому параграфі розглянемо психологічні та вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, які впливають на формування їхньої екологічної свідомості, та розглянемо ефективні методи та підходи для досягнення цієї мети.

Молодший шкільний вік-важливий етап у розвитку екологічної свідомості особистості, так як з приходом в школу виникає нова соціальна ситуація розвитку особистості-учень: від гри дитина переходить до навчання. У цей період відбувається якісний стрибок, в значній мірі визначає процес розвитку екологічної свідомості в подальшому, що виражається у формуванні у дитини певної системи знань з природознавства, навколишнього світу. У молодшого школяра формується не тільки усвідомлене ставлення до навколишнього світу, що виявляється в тому, що він починає розуміти, що таке природа, з яких

елементів вона складається, які взаємозв'язки в ній існують, а й починає виділяти себе з навколишнього середовища. Молодший школяр навчається помічати, розуміти і визначати своє місце в природі [16, с.99].

Навчальна діяльність, яка стає провідною діяльністю молодшого школяра, повертає дитину на самого себе. В результаті, молодший школяр сам для себе виступає як самозмінний: з'являється оцінка того, «чим я був» і «ким я став», «яке моє місце в природі?». Оцінка власних змін, рефлексія на себе в даному випадку виступає як особливість екологічної свідомості молодшого школяра. В силу інтенсивного інтелектуального розвитку у дитини розвивається:

- ✓ емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього;
- ✓ інтенсивність накопичення особистого досвіду по взаємодії з навколишнім світом призводить до формування міцної наочно-образної картини навколишнього світу;
- ✓ визначається процес розвитку екологічної самосвідомості.

На даному етапі розвитку у дитини формується вміння регулювати свою поведінку і форми довільного управління ним, що, в свою чергу, сприяє закріпленню дитини в думці про власну значущість її в світі природи.

На думку, О. Кобернік, екологічна свідомість формується в процесі екологічної освіти, тому пізнавальна мотивація, що виникає у молодшого школяра на уроках з ознайомлення з природою і навколишнім світом, вимагає оцінки знань і самооцінки, завдяки якій учень контролює свої дії і оцінює успішність вирішення поставлених завдань. Саме навчальна діяльність молодшого школяра змінює його ставлення до природи, а, отже, і до себе, ставить перед ним теоретичні, навчально-пізнавальні завдання, змушує проникати за видимість речей в їх внутрішню сутність. У дитини змінюється не тільки те, про що вона думає, але і те, як вона думає. Все це сприяє становленню екологічної свідомості молодшого школяра [31, с.229].

Очевидно, вирішення проблеми формування у молодших школярів екологічної свідомості вимагає вивчення особливостей психологічних, педагогічних механізмів, що обумовлюють цей процес. Процес формування у молодшого школяра екологічної свідомості-це процес змін його компонентів, які, накопичуючись кількісно, в результаті призводять до якісного стрибка.

Поняття «формування» є ще не усталеною педагогічною категорією, незважаючи на дуже широке застосування. Його сенс то надмірно звужується, то розширюється до безмежних меж. У педагогічній літературі колишніх років поняття «формування» нерідко вживалося для позначення некерованих, випадкових впливів на особистість.

Процес формування в сучасній психолого-педагогічній літературі визначається як вид розвитку особистості (другий - її дозрівання), як процес зміни, вдосконалення функціональної структури особистості під впливом зовнішніх впливів: виховання, навчання, соціального середовища. Але в даний час визнається і той факт, що в процесі зміни, вдосконалення функціональної структури особистості важливе місце займає внутрішня переробка самою особистістю зовнішніх впливів. Тут мова йде вже про спеціальну цілеспрямовану активність особистості, її безперервну роботу над собою, її саморозвитком [24, с.85].

Тому, дотримуючись ідей гуманістичного підходу в освіті, ми сприймаємо учня і як суб'єкта навчальної діяльності, і як суб'єкта власного розвитку, саморозвитку. Основними факторами, визначаючими інтенсивність самозмін особистості, є, педагогічний процес як спеціально організований вплив на особистість учня, а також міра його розуміння і прийняття цього впливу для себе самого.

Можливості впливу вчителя на особистісний саморозвиток учня значні. Але необхідне спеціальне педагогічне забезпечення реалізації даних можливостей, тобто знаходження, розуміння, використання внутрішніх

механізмів самої системи формування екологічної свідомості, що є контекстом і інструментом особистісного саморозвитку учня. На основі аналізу літератури з проблем особистісно-орієнтованої освіти приходимо до висновку, що в якості таких механізмів виступають ціннісні орієнтації, особистісні смисли, самооцінка, цілепокладання, мотиваційно-вольові компоненти особистості.

Таким чином, процес становлення у молодшого школяра екологічної свідомості не повинен бути неупередженим процесом, а повинен бути наповнений цінностями, установками, відносинами, особистісними смислами учня [38].

Такими смислами-ідеями у викладанні навчальних дисциплін початкової школи і у виховній діяльності педагогів можуть служити наступні:

- * корисність і важливість нових екологічних знань і відомостей для людини і особисто для учнів;
- * прийняття краси всього навколишнього світу, його естетичної цінності особистістю учня;
- * розуміння гармонії життя, світу природи і людини дитиною;
- * розуміння необхідності гармонії людини з навколишнім світом, гармонійних відносин з природою особисто для себе;
- * усвідомлення небезпеки загрози екологічної катастрофи;
- * усвідомлення взаємозв'язку і взаємозалежності життя людини і особисто кожного з навколишнім середовищем;
- * усвідомлення і прийняття принципу природораціональної поведінки в природному середовищі;
- * усвідомлення необхідності відповідального ставлення до світу природи і активної діяльності по його збереженню;
- * прийняття на себе відповідальності перед сьогоденням і майбутнім;

* прийняття на себе відповідальності перед близькими і «іншими» (наприклад, не тільки перед учителем, перед самим собою, а й перед жителями інших міст і країн, особистісно не представленими в житті школяра);

* усвідомлення виправдано необхідного ступеня втручання в природу;

* усвідомлення того, що стан навколишнього середовища залежить не тільки від сукупності дій усіх, але і кожна окрема дія конкретного учня має свої власні позитивні або негативні мікро-наслідки для світу природи [29. С.110]

Вчителю належить допомогти учневі знайти, відкрити для себе цей особистий сенс, допомогти зорієнтуватися в цінностях природи, допомогти в створенні смислового простору самопізнання (що це дасть, якщо я буду займатися природоохоронною діяльністю; навіщо мені треба навчитися правилам поведінки в природі).

Наступне завдання вчителя полягає в тому, щоб допомогти учневі зрозуміти свою поведінку в природі, себе як суб'єкта природоохоронної діяльності, суб'єкта пізнання законів розвитку природи. Організоване вчителем самоосмислення, самопізнання, саморозуміння підводить учнів до усвідомлення протиріччя між уявленням про те, який я є зараз (я-реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я-ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи і, таким чином, задає енергію самовпевненості, служить розгортання особистісного цілепокладання [24, с.89].

В основі особистісного цілепокладання знаходиться не нав'язана ззовні вчителем або ким би то не було ще, а усвідомлена, сформульована і прийнята самим учнем мета: навчитися поведінці в природі, навчитися пізнавати закони природи, навчитися природоохоронної діяльності.

Суб'єктивна постановка школярем мети поведінки або діяльності породжує свідоме напруження волі, визначення плану діяльності. Енергія самодії визначається ступенем прояву в учня вольового зусилля як особливої нервово-психічної напруги, мобілізуючої його фізичні, інтелектуальні та моральні сили

при подоланні перешкод. Воля проявляється як впевненість людини в своїх силах, як рішучість зробити той вчинок, який сама людина вважає доцільним і необхідним в конкретній ситуації. Тому перед учителем стоїть завдання: допомогти учню в розвитку у себе конгруентності, тобто здатності бути самим собою, переконаності в самоефективності, унікальності і самоцінності власної особистості, відповідальної за процес формування екологічної свідомості. Рішення даного завдання можливо лише в умовах особистісно-значущого взаємодії вчителя і учнів один з одним.

Учитель допоможе молодшому школяреві, якщо буде спиратися на особистісно-значущій взаємодії з ним, на вроджене прагнення школяра до самовдосконалення, самоактуалізації.

Щоб цілісно і системно підійти до вирішення проблеми формування у молодшого школяра екологічної свідомості, необхідно також знати і використовувати ключові механізми. До таких механізмів в психолого-дидактичній літературі відносять інтеріоризацію, екстеріоризацію і рефлексію.

К.Г. Божко висунув ідею про те, що становлення свідомості індивіда залежить від культурного змісту середовища, причому в більшій мірі, ніж будь-яка інша сторона духовного життя. Згідно з поглядами даного науковця, свідомість - це соціальна свідомість, перенесене всередину, а пам'ять та основа, яка зберігає цілісність свідомості, нерозривність і спадкоємність окремих його станів. Процес становлення свідомості відбувається в міру інтеріоризації зовнішніх дій. Причому процес становлення свідомості К.Г. Божко розглядає, як поетапний розвиток, де кожна попередня ступінь готує наступну: I стадія – уявлення про себе; II стадія – інтеріоризація уявлень про себе; III стадія – інтеграція уявлень про себе; IV стадія - самооцінка, здатність судження щодо себе [10, с.135].

Для того щоб сформувати у молодших школярів екологічну самосвідомість, необхідний і зворотний процес – екстеріоризація. Поняття

“екстеріоризація” визначається як психологічний процес, в результаті якого внутрішнє психічне життя людини отримує зовні виражену (знакову і соціальну) форму свого існування. Наприклад, екологічна свідомість учня знаходить своє зовнішнє вираження в матеріальних продуктах його діяльності і, перш за все, в об’єктивації думок з приводу отримання даного продукту. В. Скребець зазначає, що в процесі актуалізації (екстеріоризації досвіду) минулі події і власні дії суб’єкта фактично перестають виступати для нього як активні пласти його досвіду. Вони стають предметом його відносин, його дій і тому змінюють свій внесок в особистість. «Одне в цьому минулому вмирає, позбавляється свого сенсу... інше відкривається йому зовсім в новому світлі і набуває раніше не бачене ним значення...». Позначені В. Скребець положення розкривають значимість механізму екстеріоризації в процесі формування екологічної свідомості школяра [61 с.39].

«Ситуація екстеріоризації-ситуація комунікації, коли виникає необхідність розкриття згорнутої думки, структурування її для того, щоб думка була зрозуміла. Процеси розуміння якраз і організовують екстеріоризацію, слухач задає певні вимоги до висловлених думок, суджень. Процес екстеріоризації-це об’єктивізація думки, тобто уявлення думки у формі соціально відтворюваної структури, думка стає не тільки моїм надбанням, а й надбанням інших. Думка об’єктивується і стає доступною для рефлексії і критики» [64, с. 238].

Таким чином, вчителю належить створити ситуації, в яких учень міг би об’єктивувати, екстеріорізувати наявний у нього досвід пізнання природи, своєї поведінки в природі, природоохоронної діяльності, робити її предметом аналізу та обговорення як з боку вчителя, однокласників, так і з боку самого себе. Така ситуація створюється перш за все в ході розгорнутого діалогу учня з іншими (учителем, однокласниками) при виконанні групової роботи.

Наступний механізм формування у молодшого школяра, який нам належить розглянути, – рефлексія. Рефлексія зазвичай трактується як форма

самосвідомості, форма теоретичної діяльності людини, форма активного особистісного переосмислення людиною тих чи інших змістів своєї індивідуальної свідомості. На думку Б.В. Пясковському: «Рефлексія виникає епізодично-особливо в кризові моменти розвитку. Тут аналіз ведеться в системі координат «Я – ідеальне Я», «Я – реальне Я» (реальне Я – оцінка мене з боку значущих інших). Отже, в ході індивідуальної рефлексії «не-явне», розмите знання про себе стає явним, що фіксує визначену стадію в розвитку особистості і створює основу для його подальшого вдосконалення» [58, с. 74].

Управління системою формування у молодшого школяра екологічної свідомості, по суті, являє собою управління вище розглянутими механізмами в їх діалектичній єдності.

Формування екологічної свідомості в дітей молодшого шкільного віку пов'язане з психологічними та віковими особливостями цієї групи дітей, що визначаються такими аспектами як [46, с.29]:

1. *Пізнавальний інтерес та допитливість.* Діти молодшого шкільного віку мають природну цікавість до навколишнього світу. Вони прагнуть розуміти, як працюють природні процеси та як вони впливають на навколишнє середовище.

2. *Конкретність та сенсорна сприйнятливність.* Діти цього віку надають перевагу конкретним та доступним для сенсорного сприйняття досліджень. Вони вчаться через спостереження, дотик, смак та інші аналітичні засоби.

3. *Навчання через ігри та взаємодію.* Гра є ключовим засобом навчання для дітей молодшого шкільного віку. Вони краще засвоюють інформацію та розвивають навички, коли вони задіяні в інтерактивних активностях та іграх.

4. *Пов'язаність з природою та тваринами.* Діти цього віку мають зазвичай природну любов до тварин і природи. Вони легше розуміють та сприймають важливість збереження природи, оскільки це відповідає їхнім інтересам.

5. *Моральні та етичні аспекти.* Діти молодшого шкільного віку формують свої моральні та етичні цінності. Вони можуть легше сприймати і розуміти поняття відповідальності перед природою та іншими людьми.

6. *Відкритість до впливу дорослих.* У цьому віці діти зазвичай відкриті до впливу вчителів, батьків і інших дорослих. Це дає можливість ефективно впливати на їхню екологічну свідомість через відповідні навчальні програми та позитивний приклад.

7. *Поступовий розвиток когнітивних здібностей.* Когнітивні здібності дітей молодшого шкільного віку поступово розвиваються, і вони здатні сприймати більш складні поняття з часом. Тому важливо розвивати їхні здібності відповідно до їхнього віку та рівня розуміння.

З урахуванням цих психологічних та вікових особливостей формування екологічної свідомості в дітей молодшого шкільного віку може бути більш успішним і ефективним. Важливо створювати навчальні програми та оточення, які відповідають їхнім потребам та розвивають їхні здібності в галузі екологічної освіти.

Узагальнюючі вище сказане, психологічними та віковими особливостями формування екологічної свідомості у дітей молодшого шкільного віку можна вважати:

1. **Допитливість і цікавість.** Діти цього віку мають велику допитливість і натхнення для вивчення світу навколо себе. Вони задають багато питань та проявляють цікавість до природних явищ. Цю допитливість можна використовувати для стимулювання їхньої екологічної свідомості через надання відповідних відповідей та наведення прикладів.

2. **Конкретне мислення.** У цьому віці діти зазвичай мають конкретне мислення та схильність сприймати інформацію через власні сенсорні відчуття. Тому важливо надавати їм можливість спостерігати, торкатися, пахнути і

смакувати природу. Це допомагає їм краще розуміти та пам'ятати екологічні концепти.

3. **Фантазія та казкове мислення.** Діти цього віку мають багату фантазію та здатність до казкового мислення. Це може використовуватися для розповідей про природу та екологічні поняття через казкові персонажі та оповідання.

4. **Природна емпатія.** Діти молодшого шкільного віку зазвичай мають природну емпатію до тварин та природи. Вони можуть легше співпереживати звірятам і виявляти бажання допомогти природі. Це може бути використано для формування екологічної свідомості та виховання екологічної відповідальності.

5. **Моральність та етика.** Діти цього віку активно формують свої моральні та етичні цінності. Вони можуть відчувати сором за негативні впливи на природу та виявляти бажання допомагати у збереженні навколишнього середовища.

6. **Вплив оточення.** Діти молодшого шкільного віку сильно піддані впливу батьків, вчителів та інших дорослих. Позитивний приклад та активна участь дорослих у формуванні екологічної свідомості є дуже важливими [54, С. 65-71].

Ураховуючи ці психологічні та вікові особливості, педагоги та батьки можуть ефективно сприяти формуванню екологічної свідомості в дітей молодшого шкільного віку. Важливо створити сприятливе навчальне середовище, яке враховує їхні індивідуальні особливості та стимулює їхню зацікавленість у природі та бажання дбати про неї.

Таким чином, екологічна свідомість являє собою складне особистісне утворення, що включає пізнавальний компонент (система знань про себе, як суб'єкта природоохоронної діяльності, суб'єкта пізнання законів розвитку природи), емоційно-ціннісний (самовідношення до своїх особистісних якостей і в цілому до своєї особистості, оцінкою відповідності своєму власному

ідеальному Я - образу в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи) і поведінковий компонент (саморегуляція своєї поведінки в природі). Процес формування у молодшого школяра екологічної самосвідомості-це процес змін його компонентів, які, накопичуючись кількісно, в результаті призводять до якісного стрибка. У процесі зміни, вдосконалення функціональної структури особистості важливе місце займає внутрішня переробка самою особистістю зовнішніх впливів [24, с.86]. Тому, дотримуючись ідей гуманістичного підходу в освіті, ми сприймаємо учня і як суб'єкта навчальної діяльності, і як суб'єкта власного розвитку, саморозвитку. Основними факторами, що визначають інтенсивність самозміни особистості, є, педагогічний процес, а також міра його розуміння і прийняття цього впливу для себе самого. Як внутрішні механізми самої системи формування екологічної свідомості, що є контекстом і інструментом особистісного саморозвитку учня виступають ціннісні орієнтації, особистісні смисли, самооцінка, цілепокладання, мотиваційно-вольові компоненти особистості. Основними факторами, що обумовлюють ефективність процесу формування у молодших школярів екологічної свідомості є діяльність і відносини в діяльності. Управління системою формування у молодшого школяра екологічною свідомістю, по суті, являє собою управління механізмами інтеріоризації, екстеріоризації, рефлексії в їх діалектичній єдності.

Очевидно, вирішення проблеми формування у молодших школярів екологічної свідомості вимагає проектування відповідної технології на основі знань особливостей психологічних, педагогічних механізмів, що обумовлюють цей процес.

Висновки до першого розділу

Екологічна освіта виступає необхідною умовою подолання негативних наслідків антропогенного впливу на довкілля, а, отже, і чинником формування екологічної свідомості особистості як регулятора відносин у системі «людина – довкілля».

Екологічна свідомість-складне, інтегративне, психологічне утворення особистості, що включає пізнавальний компонент (система знань про себе, як суб'єкта природоохоронної діяльності), емоційно-ціннісний (оцінка відповідності своєму власному ідеальному Я-образу в природоохоронній діяльності) і поведінковий компонент (саморегуляція своєї поведінки в природі), що цілеспрямовано формується в їх діалектичній єдності з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учня.

Становлення екологічної свідомості проходить через три головні рівні за ступенем усвідомленості, узагальненості та інтеріоризованості норм:

- * доморальний рівень, коли дитина виконує встановлені правила, виходячи з власних, егоїстичних міркувань;

- * конверціональну мораль, коли поведінка орієнтована на зовнішні норми і думки оточуючих;

- * автономну мораль-орієнтацію на певну внутрішню, автономну систему принципів.

Процес формування в учня екологічної свідомості представляє собою процес цілеспрямованого педагогічного впливу на особистість учня, що передбачає управління психологічними механізмами формування (інтеріоризацією, екстеріоризацією, рефлексією) і механізмами особистісного саморозвитку (ціннісні орієнтації, особистісні смисли, самооцінка, цілепокладання, мотиваційно-вольові компоненти, конгруентність, самоактуалізація).

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

2.1 Дослідження стану сформованості у молодших школярів екологічної свідомості

Констатувальний експеримент був спрямований на виявлення у молодших школярів рівня сформованості екологічної свідомості.

Мета констатувального експерименту: виявити у молодших школярів рівень сформованості екологічної свідомості, – визначила необхідність вирішення наступних завдань:

1. Описати систему діагностичної роботи, спрямовану на вивчення та виявлення рівня сформованості у молодших школярів екологічної свідомості.

2. Визначити рівень сформованості у молодших школярів екологічної свідомості. Оцінити результати констатувального експерименту у відносних показниках, що мають чисельні характеристики.

3. Проаналізувати результати, отримані в ході констатувального експерименту.

Експериментальною базою дослідження було обрано учнів 3-їх та 4-їх класів, оскільки система знань про природу на кінець навчання в 3-ьому та 4-ому класах є більш об'ємнішою за кількісними та якісними показниками, тобто більшість основних природознавчих тем дітьми вже засвоєні. В експерименті взяли участь учні ЗОШ І-ІІІ ст. с.Торське, Чортківського району, Тернопільської області та опорного ліцею міста Чортків Тернопільської області. Загальна кількість респондентів – 78 осіб.

Опис системи діагностичної роботи зажадало виявлення критеріїв, показників, діагностичних ознак, що сприяють визначенню рівня сформованості у молодших школярів екологічної свідомості.

«Показник – те, за чим можна судити про розвиток і хід чогось» [20, с. 157.]. Вважаємо, що структурні компоненти екологічної свідомості (емоційність, узагальненість, домінантність, когерентність, принциповість, свідомість) можуть бути розглянуті в якості показників його сформованості.

Показником ступеня емоційної насиченості було ставлення молодшого школяра до природи, те наскільки дане ставлення може бути раціонально контрольовано і мати відношення до самої дитини. Яскравою формою вираження відносин є діяльність дитини. Присутність у змісті діяльності елементів екологічної інформації служило показником його ставлення до світу природи, людей і себе.

Показник ступеня усвідомленості знайшов своє відображення в малюнках і висловлюваннях учнів. (Одну дитину (Сашу К.), цікавлять тільки окремі тварини, йому подобаються хижаки - тигри і леви: «це красиві, хоч і люті і навіть злі звірі, але вони повинні так вести себе, тому що за них ніхто не заступиться, вони захищають себе самі. Мені подобається їх характер., або рослини (Аню Н.): «Ну як не любити квіти? Вони як дівчата, розквітають, як-ніби очі нафарбували, яскраві такі...», інших (Вадима р., Ігоря г.), навпаки, об'єкти неживої природи і їх вплив на живі організми: «Вода, адже вона цікава, не просто тече собі і тече, якщо пропустити її через турбіну, електроенергія буде, а нам без світла не можна. Земля ще цікавіше: по ній ходимо, насіння в неї посадиш – огірки виростуть...»).

Показник узагальненості характеризував суб'єктивне ставлення до природи. Так, Аня А. «: у мене вдома є Тишка, він добрий, ніколи нікого не ображає. Мені не подобається коли на вулиці на чужих собак дорослі рубаються, і навіть можуть камінь кинути. Собаки ж не винні, що у них немає свого будинку. Я їм іноді виношу поїсти». Ставлення різних дітей неоднорідне: в ньому може переважати пізнавальний, естетичний або гуманістичний компонент.

Переважає пізнавальний аспект у відношенні-це яскраво виражений інтерес до явищ і подій в природі: про естетичну спрямованість відносини можна

говорити, якщо увага дитини зосереджена на зовнішніх (сенсорних) якостях явища, що тягне за собою оціночні судження: «не люблю дощову погоду, після неї всі вулиці в грязі і сам брудний», «ні, дощ це добре, повітря свіже. Дерев радисні”». При яскраво вираженій гуманістичній спрямованості відносин мають місце співчуття, стурбованість, дієва готовність до надання допомоги: «Природу охороняти треба, вона сама за себе не скаже нічого, тому що говорити не вміє. Це ми її губимо: дерева рубаємо, щоб багаття розпалювати, а потім пожежі...».

Таким чином, показники сформованості екологічної свідомості молодшого школяра виражаються в пізнавальному компоненті (знання в області екології та природоохоронної діяльності про взаємодію суспільства і природи; знання норм і правил екологічно обґрунтованого взаємодії з навколишнім світом; уявлення про те, який я є зараз (Я–реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я–ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи), в емоційно-ціннісному компоненті (естетичне переживання, прояв доброти, чуйності, милосердя до природи, людей; дбайливе ставлення до всього навколишнього; ставлення до своїх особистісних якостей і в цілому до своєї особистості, оцінка відповідності реального Я–образу своєму ідеальному Я–образу в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи), в поведінковому компоненті (прояв ініціативи у вирішенні екологічних проблем найближчого оточення; вміння еколого направленої діяльності; суб'єктний досвід спілкування з людьми, живою і неживою природою; здатність до рефлексії і самооцінки, до саморегуляції своєї поведінки в екологічному середовищі).

Молодший школяр активно:

- проявляє інтерес до об'єктів природи і здійснює їх аналіз;
- бере участь в різних видах діяльності з охорони природи з проявом самостійності і творчості;

- проявляє інтерес до спілкування з представниками рослинного і тваринного світу, викликаним турботою про них, а не заради отримання задоволення;

- намагається дотримуватися правил поведінки в навколишньому середовищі, що в подальшому стає звичкою, дитина здатна контролювати свої дії, співвідносячи їх з обставинами;

- здатний самостійно вибирати об'єкти своєї екологічної діяльності;

- контролює свою поведінку, вчинки, щоб не заподіяти шкоди навколишньому середовищу.

На основі теоретичного аналізу структури екологічної свідомості були визначені критерії виявлення рівня сформованості структурних компонентів екологічної свідомості у молодшого школяра. Під критерієм ми розуміємо ознаку, на основі якої дається оцінка, визначення або класифікація чогось, тобто мірило оцінки [69, с.171].

Так, в якості критеріїв оцінювання рівня сформованості емоційно-ціннісного компонента екологічної свідомості нами були обрані наступні:

- ціннісне ставлення до природи: естетичне переживання, прояв доброти, чуйності, милосердя до природи, людей; дбайливе ставлення до всього навколишнього;

- ставлення до своїх особистісних якостей і в цілому до своєї особистості, оцінка відповідності реального Я – образу своєму ідеальному Я–образу в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи;

- ставлення до своїх дій і вчинків в пізнанні і охороні природи; ставлення до інших в процесі пізнання і охорони природи [33, с.297].

Критеріями оцінювання рівня сформованості пізнавального компонента екологічної свідомості були наступні:

- знання природоохоронної діяльності про взаємодію суспільства і природи;

- знання норм і правил екологічно обґрунтованої взаємодії з навколишнім світом;

- уявлення про те, який я є зараз (Я-реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я-ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи.

Поведінковий компонент екологічної самосвідомості відображає, по суті, саморегуляцію суб'єктом своєю діяльністю, спілкуванням, особистісним розвитком. Тому в якості критеріїв оцінювання рівня сформованого поведінкового компонента екологічної свідомості нами були визначені наступні характеристики:

- прояв ініціативи у вирішенні екологічних проблем найближчого оточення;

- вміння еколого направленої діяльності; суб'єктний досвід спілкування з людьми, живою і неживою природою; здатність до рефлексії і самооцінки, до саморегуляції своєї поведінки в екологічному середовищі [63, с.101].

Рівень сформованості кожного показника екологічної свідомості, а також загальний рівень сформованості у молодшого школяра екологічної свідомості оцінювався за трибальною порядковою шкалою (1 бал – низький рівень; 2 бали – середній рівень; 3 бали – високий рівень). Для визначення більш повного і точного значення рівня сформованості екологічної свідомості застосовувалася комплексна оцінка показників, тобто виявлення основної величини шляхом вимірювання дев'яти критеріїв, згрупованих за функціональною ознакою в три групи. При цьому ми виходили з наступних припущень:

- всі критерії в компоненті і всі компоненти між собою рівноцінні за своїм значенням і впливу на кінцевий результат вимірювань;

- якісні характеристики трьох рівнів сформованості кожного критерію описані нижче;

- комплексна оцінка рівня сформованості кожного показника, а також загального рівня сформованості екологічної свідомості, визначалася для кожної можливої комбінації балів згідно з правилами визначення комплексної оцінки.

Проведені розрахунки дозволили розділити молодших школярів, що брали участь в експерименті, на три групи відповідно, за рівнем сформованості екологічної свідомості.

Низький рівень:-слабо орієнтується в екологічних проблемах, екологічні знання безсистемні; не сформовані чіткі уявлення про те, який я є зараз (Я–реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я–ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи, тому немає і потреби в оволодінні екологічними знаннями, знаннями про природу, усвідомлення необхідності самоосвіти в галузі екології;

- мотиви екологічної діяльності носять ситуативний характер; природоохоронну діяльність не розглядає як особистісно значиму; не проявляє інтерес до екологічних проблем, дитина не усвідомлює себе частиною природи, не сприймає її як цінність;

- слабо проявляються емоційні переживання при сприйнятті природи; низька активність в природоохоронній діяльності, в пізнанні природи; не прагне до рефлексії і самооцінки, до саморегуляції своєї поведінки в екологічному середовищі.

Середній рівень: володіє недостатньо повним обсягом знань в області екології та природоохоронної діяльності про взаємодію суспільства і природи; уявлення про те, який я є зараз (Я–реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я–ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи, або завищено, або занижено; проявляє нестійкий інтерес до проблем захисту навколишнього середовища; усвідомлює значимість, сенс екологічної діяльності; переконаний в необхідності дбайливого ставлення до природи; сприймає природу; характеризується вузьким спектром усвідомлюваних їм

потреб участі в природоохоронній діяльності, в пізнанні природи; немає чіткого усвідомлення себе як частини природи; володіє нормами і правилами екологічно обґрунтованої взаємодії з навколишнім світом, значна їх частина трансформована в звички; прагне до дбайливого ставлення до природи; але в той же час відчуває труднощі, потребує допомоги вчителя при саморегуляції своєї поведінки в екологічному середовищі.

Високий рівень: рівень знань і умінь з організації природоохоронної діяльності досить високий; адекватне уявлення про те, який я є зараз (я-реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (Я-ідеальне) в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи; усвідомлює необхідність самовдосконалення, самовиховання; займає морально-екологічну позицію: відчуває потребу в спілкуванні з представниками тваринного і рослинного світу, співпереживає їм, проявляє доброту, чуйність, милосердя до людей, природі, дбайливе ставлення до всього навколишнього; відчуває інтерес до екологічних проблем, пошуку їх вирішення; здатний емоційно і діяльно відгукуватися на зустріч з природними об'єктами; прагне ділитися з іншими наявними знаннями про природу, природоохоронної діяльності; виділяє себе з навколишнього середовища, долаючи в своєму світовідчутті відстань від «Я – природа» до «Я і природа».

При вивченні рівня сформованості у молодших школярів екологічної свідомості нами були використані наступні методи педагогічного дослідження: спостереження, анкетування (зразки анкет наведені в додатку), бесіда, вивчення документів і результатів діяльності учнів, контент-аналіз, метод експертних оцінок. З метою визначення рівня сформованості у молодших школярів екологічної свідомості нами була застосована серія спеціальних завдань, що діагностують їх знання, ставлення до природи, емоційний образ «Я» в екологічній дійсності.

Дітям пропонувалося на папері олівцями намалювати картинку про природу, якою вони її представляють, відобразити на малюнку свою позицію, відношення до природи.

Аналізуючи дані, отримані в процесі дослідження, бачимо, що поняття “навколишнє середовище” у дітей молодшого шкільного віку асоціюється з природою (70% малювали квіти, сонце, траву, дерева, хмари). При цьому, учні не співвідносять себе з природою, не зображують себе на малюнках, виходячи з чого можна зробити висновок, що в їх світовідчутті відстань від «Я – природа» до «Я і природа» недостатньо розвинене.

Позитивне, не споживацьке ставлення, яке у молодших школярів виражається в милуванні – «я милуюся», простежується в низькому ступені (12%). Природа для них є скоріше місцем відпочинку (46% дали відповіді «я відпочиваю»), ніж місцем, яким можна милуватися. Дітей хвилює загальний стан природи, її чистота, тому 8% молодших школярів, прагнуть допомогти їй і беруть участь у прибиранні сміття. У той же час, як показують дослідження, лише у 16%, дітей асоціації про навколишнє середовище пов'язані безпосередньо з місцем, де вони проживають. У тих випадках, коли діти самі оцінюють результати взаємодії людини з природою, потрібно не тільки констатувати явище, а й висловити своє ставлення до того, що необхідно робити, щоб зберегти природу. Необхідно відзначити, що молодші школярі проявляють інтерес і доглядають за домашніми тваринами (97%).

Знання, як показало дослідження, не завжди обумовлюють поведінку дитини. Крім цього, знання завжди вербальні, вони легко виявляються при постановці питань або пред'явленні картинок, предметів, які дитина повинна назвати, пояснити і т.д. ставлення виявити складніше, так як воно проявляється по-різному: в переживаннях, які цілком можуть бути прихованими, в позитивних і негативних емоціях, у вчинках, поведінці.

Дослідження показало, що у ставленні дітей до природи можуть переважати пізнавальний, естетичний, гуманістичний аспекти. При цьому переважання пізнавального аспекту проявляється у вираженому інтересі до явищ і подій в природі, про естетичну спрямованість можна судити в разі, якщо увага дитини зосереджена на зовнішніх якостях явища і тягне за собою оціночні судження, при гуманістичній спрямованості мають місце співчуття, готовність до надання допомоги.

Так, більшою мірою у молодших школярів виражена естетична спрямованість. Про це свідчить та обставина, що в школі дітей цікавлять образотворче мистецтво, творчість, фотографія і т.д., де відображені об'єкти природи, рослини зокрема. Молодші школярі вказують на те, що їм подобається малювати тварин (Саша Ю.: «Люблю малювати і вовків і собак, вони схожі, сильні, захищають своїх. Я також захищаю цуценят бродячих. Вони беззахисні»» (Олеся Є.: «подобається спостерігати як вітер колише верхівки осик, а потім на папері простим олівцем написати, картини адже пишуть.»»)

Пізнавальний аспект відносини проявляється у молодших школярів (93,3%) в інтересі, «що станеться якщо...». Даний аспект поєднується з гуманістичною спрямованістю школярів, їх турбує стан рослин (Альоша К.: «дерева в місті зберігати і берегти ну просто необхідно, вони повітря очищають від пилу, тільки ось я ніколи не бачив, щоб їх хтось поливав у спеку. У себе, поруч з будинком, ми це разом татом робимо»), тому вони, проявляючи співчуття, цікавляться питаннями надання посильної допомоги.

Спостереження за дітьми дозволило виявити, як вони поведуться по відношенню до об'єктів природи (позитивні це вчинки, або негативні). Так, наприклад, під час проведення екскурсії в парк здійснюється спостереження дітьми за водою і мешканцями парку.

Молодших школярів відрізняють слабкі емоційні прояви, їх інтерес до об'єктів природи ситуативний (Саша К.: «подивлюся на квітку, якщо скажуть, або

попросять, а так, на камені дивитися цікавіше»), діти спостерігають за об'єктами за вказівкою дорослого, швидко переходять від одного об'єкта до іншого. Відчувають радість від спілкування з тваринами і рослинами (Віка М.: «Я люблю бувати в лісі, там дерева, квіти різні, пахнуть кожен по-своєму, а якщо ще білочку можна буде побачити, то це так чудово.»), виявляють інтерес до пізнання живого (Женя Р.: «мені цікаво спостерігати за мурахами в мурашнику, як вони там копошаться, перетягують щось на собі, заглянути б всередину..»). У підсумку, виявлення ставлення до об'єктів природи, можна звести до трьох рівнів:

низькому: байдужість, негативні вчинки:

- до рослин – 4%

- до тварин – 3%

середньому: нестійкий інтерес:

- до рослин – 30 %,

- до тварин – 81 %;

високому: стійкий інтерес,

вчинення позитивних вчинків:

до рослин – 70 %,

до тварин – 87%.

Дослідження ставлення-байдужості до рослин і тварин, по-казало, що серед молодших школярів відсоток байдужості становить 14 %. Таке ставлення свідчить про те, що фундамент усвідомленого ставлення до цієї групи живих організмів ще недостатньо сформований.

Що стосується тварин, то, як виявилось, байдужих до них практично немає. Лише 3% не виявили жодного інтересу до пропонованих груп тварин.

Отже, говорячи про розвиток свідомості у молодших школярів, можна констатувати, що відбувається якісний стрибок, який виражається у формуванні у дитини усвідомленого ставлення до навколишнього світу, в тому, що він починає виділяти себе з навколишнього середовища, долає в своєму світовідчутті

відстань від «Я – природа» до «Я і природа». У молодшого школяра має місце інтенсивність накопичення особистого досвіду по взаємодії з навколишнім світом. Що призводить до формування у нього наочно образної картини навколишнього світу.

У молодших школярів ставлення до природи, в першу чергу, проявляється в пізнавальній сфері (причиною цього є навчальна діяльність і набуте вміння читати), школярі мають можливість самостійно отримувати відповіді на виниклі питання (Роберт Ф.: «Куди зникли стародавні динозаври? Я прочитав, що вони зникли через те, що клімат змінився, холодніше стало, рослинність змінилася, значить харчуватися стало нічим. А вони, в основному, травоїдними були»). Однак у молодших школярів більше значення починає набувати практичний компонент, але в той же час невисокий рівень технологічної озброєності обмежує практичні можливості дитини (у дитини недостатньо навичок по догляду за тваринами або рослинами). Вище окреслює значення поведінкового компонента: природоохоронна діяльність, до якої починає проявляти інтерес і схильність молодший школяр, стає дійсно продиктованою його ставленням до природи (Олена І.: «зараз на вулиці стало гірше дихати, а все чому? Та тому що ліси багато вирубують, будинки, звичайно, будувати треба, але ж і звірі жити десь повинні.»).

Отже, молодший шкільний вік-це вік, коли у дітей є досвід і досить широке коло уявлень про навколишній світ, вони в змозі простежити найрізноманітніші нюанси взаємозв'язку об'єктів живої природи з середовищем існування, морфофункціональної пристосованості до неї, залежність живих організмів від людини.

Результати діагностики кожного учня заносилися в його індивідуальну картку, що містила кількісну, якісну характеристику рівня сформованості екологічної свідомості (приклад індивідуальної картки учня наведено в додатках).

Отже, говорячи про розвиток екологічної свідомості у молодших школярів в процесі констатувального експерименту, можна зробити висновок, що у більшості дітей, які брали участь в експерименті, усвідомлення своїх якостей, здібностей і знань, мотивів екологічної поведінки знаходяться на низькому рівні. Молодші школярі не можуть визначити своє місце у взаєминах з природою і навколишнім світом в цілому, або роблять це з допомогою. Своєрідні уявлення про навколишній світ є наслідком поверхневих узагальнень і обумовлені обмеженістю знань і практичних умінь, що виражається в слабкому орієнтуванні в екологічних проблемах. В силу цього, можна припустити, що причиною тому є не сформованість молодшого школяра чітких уявлень про те, який я є зараз (я-реальне), уявлення про те, яким я хочу стати (я-ідеальне) в природоохоронній діяльності, тому немає і потреби в оволодінні екологічними знаннями, знаннями про природу, усвідомлення необхідності самоосвіти в області екології.

Аналіз результатів дослідження рівня сформованості поведінкового компонента молодших школярів, дозволив зробити висновок, що на теоретичному рівні молодші школярі освоїли прийоми і методи поведінки в навколишньому середовищі.

Дослідження показують, що формування у дітей молодшого шкільного віку екологічної свідомості пов'язано з розвитком дитини, з придбанням нею екологічно орієнтованого особистого досвіду за рахунок спостережень різних станів навколишнього середовища, що супроводжуються роз'ясненнями вчителя; первинних оцінок діяльності людей (на рівні добре-погано); з виконанням запропонованих учителем правил поведінки; зі спілкуванням з представниками тваринного і рослинного світу та емоційними переживаннями; з естетичною насолодою красою природи і творчим втіленням своїх вражень в усних розповідях, малюнках; з відчуттям потреби в знаннях екологічного змісту; дбайливим ставленням до використовуваних предметів, і т. д.; спостереженням за діяльністю дорослих щодо поліпшення навколишнього середовища і власною

посильною участю в ній. Адже саме екологічні знання дають дітям перші уявлення про природу як єдиному цілому, розкривають сенс навчального природознавства, формують основи теоретичного мислення.

Кількісний аналіз результатів дослідження у вигляді діаграм представлено у додатках дослідження.

Результати констатувального експерименту показують наступне: домінують середні показники значень рівня сформованості екологічної свідомості молодших школярів. Таким чином, можна зробити висновок, що екологічна свідомість дітей сформована недостатньо, через відсутність конкретних екологічних знань; більшою мірою переважає споживацьке ставлення до природи; учні не чітко вирізняють себе з навколишнього середовища, долаючи в своєму світовідчутті відстань від «Я – природа» до «Я і природа».

2.2 Технологія формування екологічної свідомості у молодших школярів

Педагогічна технологія-напрямок в педагогічній науці, який сформувався в 50-і роки ХХ століття і був орієнтований на конструювання оптимальних навчальних систем, проектування навчальних процесів. «В основі педагогічної технології лежить ідея керованості навчальним процесом, проектування та відтворюваності навчального циклу» [74, с.428].

В даний час виділяють дві парадигми проектування освітніх технологій-алгоритмічна і стохастична, в кожній з яких дається своє визначення освітньої технології, робиться акцент то на одних, то на інших її відмінних моментах.

Алгоритмічна парадигма проектування освітньої технології оформилася в п'ятдесяті роки на противагу нечіткості і невизначеності традиційного

методичного підходу. Алгоритмічна парадигма проектування освітньої технології характеризується чіткою постановкою цілей, завдань навчання; керованістю навчальною діяльністю учнів; орієнтацією навчальних процедур на гарантоване досягнення мети, їх відтворюваністю, можливістю повторення будь-яким вчителем; об'єктивною оцінкою результатів навчання. Перераховане вище, відноситься до переваг алгоритмічної парадигми. Згодом у використанні освітніх технологій, спроектованих в рамках алгоритмічного підходу, виявилися і деякі його недоліки. До них відносяться орієнтація на навчання репродуктивного типу, свого роду натаскування, жорстке управління навчальною діяльністю учнів, а також не розробленість мотивації навчальної діяльності, ігнорування особистості, її внутрішнього світу [26, с.135].

У сучасній педагогіці останнього десятиліття почала складатися, оформлятися нова, відмінна від алгоритмічної парадигми, парадигма стохастична. Стохастична парадигма проектування освітньої технології – термін, що стає загальноприйнятим в сучасній педагогіці. «Сьогодні він виражається у визнанні імовірнісного характеру освітнього процесу, в увазі до суб'єктності учня. Вузькість і однозначність мети, що досягається за рахунок педагогічних технологій в 50-80-х роках, приходять в протиріччя з прийнятим тепер пріоритетом розвитку людської індивідуальності і особистості, установкою на самоактуалізацію і самореалізацію, заохоченням неповторності людини. Кожен учень заслуговує власної траєкторії руху навчальним матеріалом, що відповідає його цілям, потребам та інтересам» [26, с. 137].

Описана нами технологія формування у молодших школярів екологічної свідомості (автор В.М. Наконечна) являє собою педагогічний проект, що володіє дуальною природою. Даний технологія представлена наступним чином:

Одиницею виміру як екологічної освіти, так і екологічних проблем, має бути не абстрактне суспільство з комплексом, що тяжіє над ним технократичних і цивілізаційних порушень, а реальна особистість, яка приймає рішення і

здійснює вибір у своєму життєвому шляху. Тільки при такому акценті освітніх програм абстрактні соціально-екологічні проблеми стануть розумітися зростаючою особистістю як область його особистих життєвих проблем і вибору. Таке гармонійне, небайдуже поєднання особистої свідомості і суспільної проблематики виникає при глибокому розумінні свого життєвого простору-своєї малої батьківщини - конкретної території, локального соціального природного ландшафту, в якому історично, століттями виникає та самобутня культура [48, с. 37].

Для цього потрібно, щоб природа (навколо людини, в інших людях і в самій людині) суб'єктивно виступала б для індивіда в ролі особистісно значущого. Потрібно використовувати організаційні форми, методи і засоби навчання, побудовані на логіці суб'єкт-суб'єктної взаємодії людини з природою, що включають в себе тренінгові, ігрові, медіативні, практико-орієнтовані і особистісно-діяльнісні способи формування у школярів екологічної свідомості [54].

Формуванню екологічної свідомості молодшого школяра сприяє його включення в креативну пізнавальну діяльність, яка являє собою активне самостійне пізнання об'єктів природи і суспільства в їх взаємодії, викликане усвідомленою необхідністю поповнення відсутніх екологічних знань і досвіду, спрямоване на задоволення пізнавальних потреб та інтересів, результатом якого є суб'єктивно нові екологічні знання. У процесі природоохоронної діяльності школярів велике місце повинно відводитися суспільно-корисної практиці.

Формування екологічної свідомості відбуватиметься за умови органічної єдності наукових знань про природні та соціальні чинники середовища з чуттєвим його сприйняттям, яке пробуджує естетичні переживання та породжує прагнення зробити практичний внесок у його покращення. Ця обставина вимагає при організації процесу формування у молодших школярів забезпечити

реалізацію наступних взаємопов'язаних і взаємообумовлених принципів [42, С. 217-218]:

- принцип поєднання раціонального пізнання природи з художньо-образним з урахуванням безпосереднього спілкування з природою;

- принцип єдності інтелектуального та емоційно-вольового, морально-етичних засад у діяльності учнів з вивчення та покращення навколишнього природного середовища;

- принципу єдності пізнання – переживання – дії одного з важливих принципів екологічної освіти.

Педагогічна технологія формування у молодших екологічної свідомості включає кілька взаємопов'язаних блоків, які охоплюють всі сторони еколого-педагогічного процесу в початковій школі:

Цільовий блок

Мета: сприяти формуванню у молодших школярів екологічної свідомості.

Дана мета визначила необхідність вирішення наступних завдань:

- засвоєння провідних ідей, основних понять і наукових фактів про природу, на базі яких визначається оптимальний вплив людини на природу згідно з її законами;

- розуміння багатосторонньої цінності природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства і кожної людини;

- оволодіння знаннями і вміннями вивчення і оцінки стану навколишнього середовища, прийняття рішень щодо її поліпшення, здібностей передбачити можливі наслідки своїх дій;

- розвиток потреби спілкування з природою, сприйняття її позитивного впливу, прагнення до пізнання реального світу в єдності з морально-естетичними переживаннями;

- свідоме дотримання норм поведінки в природі, що виключає нанесення шкоди природі, забруднення або руйнування навколишнього природного середовища;

- активізація діяльності учнів щодо поліпшення навколишнього середовища, участь у пропаганді сучасних ідей охорони природи.

Змістовний блок

Змістовий блок технології є визначальним, оскільки саме зміст освіти задає загальну стратегію педагогічного супроводу формування у молодших школярів екологічної свідомості.

Зміст освіти – це «та система наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-етичних ідей, якими необхідно опанувати учням у процесі навчання» [18, с.154].

Таким чином, змістовний компонент технології формування у молодших школярів екологічної свідомості представлений наступною системою екологічних знань, умінь, ціннісних відносин:

- знання про природу, відомості з області біоекології, екології людини і соціальної екології, відібрані і адаптовані до рівня розвитку молодших школярів: про узагальнені принципи поведінки в природному середовищі, про взаємодію суспільства і природи (основних понять і термінів, фактів, законів, природничо-наукових і соціальних ідей, проблем, гіпотез; знань про способи природодоцільної діяльності, методи пізнання, про цінності природи, критерії оцінок, про норми ставлення до різних уявлень суспільного життя), які допомагають зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки між природою і суспільством, знаходити шляхи вирішення екологічних проблем, приймати рішення в ситуаціях морального вибору;
- ціннісні відносини: усвідомлено-правильне ставлення, дбайливе, емоційно-позитивне ставлення до природи, пізнавальний інтерес, естетичні переживання, співчуття, почуття гордості за рідну природу;

- вміння: вміння бачити прекрасне в природі, насолоджуватися її звуками, фарбами, ароматами, берегти їх як джерело краси і радості, вміння раціональної поведінки в природному середовищі, вміння осмислювати екологічні явища, встановлювати зв'язки і залежності, існуючі в світі рослин і тварин; робити висновки, узагальнення і висновки щодо стану природи, давати рекомендації розумної взаємодії з нею, вміння природоохоронної діяльності в суспільно-корисній практиці [2, с. 37].

Необхідно показати дітям цінність природи «універсальну для життя людини, що задовольняє не тільки його матеріальні, а й духовні запити, її красу, неповторність, духовний початок», розгорнути екологічні знання до світу дитини, тільки в цьому випадку екологічна свідомість стане основою моральної відповідальності підростаючої людини перед іншими людьми, суспільством, природою, самим собою. Необхідно, щоб природа (навколо людини, в інших людях і в самій людині) суб'єктивно виступала б для дитини в ролі особистісно значущого.

Реалізація цих ідей в змісті освіти молодших школярів дозволить «створити сприятливі умови для формування універсального знання про його цілісність, що стає основою для розуміння його єдності, робить реальним поєднання його інтелектуального осмислення і емоційно-чуттєвого сприйняття, вибудовує природничо-наукові і гуманітарні знання в єдину систему, що дозволяє побудувати картину світу, в якій духовне життя людини нерозривно пов'язана з розвитком природи, побачити його місце в системі світобудови, усвідомити сенс, необхідний характер його діяльності і виробити певний стиль поведінки».

В якості принципів екологізації змісту освіти молодших школярів, визначення змістового блоку описаної нами технології обрані наступні:

- екологічна проблематизація змісту освіти передбачає вивчення проблемно-орієнтованих аспектів природної дійсності;

- виділення міжпредметних зв'язків передбачає інтеграцію різних освітніх галузей навколо екологічних проблем (екологічна відповідність присутня в явному або неявному вигляді в кожному навчальному закладі і розглядається кожним навчальним предметом відповідно до її специфіки);

- взаємозв'язок глобального, національного та краєзнавчого розкриття екологічних проблем у навчальному процесі. «Вже з самого раннього віку кожна людина повинна знати до чого призводить безтурботне ставлення до навколишнього середовища; вона повинен знати про захворювання, викликані забрудненням середовища; про генетичні відхилення; про загибель тварин і рослин; про зменшення родючості ґрунту; про вичерпність запасів питної води та інших негативних змінах середовища проживання. І не тільки знати, а й відчувати особисту відповідальність за її стан. Факти позитивного і негативного впливу людини на природу даної місцевості важливо поєднувати з оцінкою наслідків цих впливів в глобальних масштабах. Розвиваючи турботу молоді про природу рідного краю, своєї Батьківщини, вчитель вселяє школярам думки про те, що Земля потребує загальної турботи всього людства» [39, с.122].

При цьому важливо, щоб передача молодшим школярам екологічних знань поєднувалося з емоційним впливом на них природних об'єктів, а педагогічна організація їх практичної діяльності стимулювала пізнавальну, природоохоронну активність в умовах спеціально організованих «екологічних просторів»: зимового саду, квітників, «пташиного стовпа», екологічної стежки або «куточка незайманої природи» і т. п.

На базі змістовного блоку визначаються специфічні для реалізації поставленої мети методики і форми організації навчально-виховного процесу, організовується практична діяльність учнів у природі.

Процесуальний блок

Навчально-виховний процес повинен бути насичений екологічним змістом, націлений на досягнення виховно-освітнього результату запропонованої технології - формування у молодших школярів екологічної свідомості.

Процесуальний блок описаної технології представлений наступною системою методів, технологічних прийомів, форм, засобів формування екологічної свідомості у молодших школярів.

Технологічною одиницею організації та побудови педагогічного процесу, спрямованого на формування у молодших школярів екологічної свідомості, є особистісна ситуація. Ситуація розрахована на те, щоб торкнутися особистісних струн свідомості, особистого досвіду учня, тому тут передбачаються питання, завдання, ситуації, що зачіпають за «живе», що змушують не тільки думати, а й переживати, звернені до учня особисто, до його актуальних інтересів [43, с.116].

Моделюванням особистісної ситуації передбачає технологічну тріаду «завдання-гра-діалог». Розглянемо кожен компонент названої тріади.

Під створенням особистісної ситуації у вигляді особистісно орієнтованих завдань ми розуміємо подачу досліджуваного матеріалу у вигляді постановки системних завдань, різним чином пов'язаних з життєво смисловою сферою молодшого школяра. Завдання як один із способів організації особистісно-орієнтованої діяльності – це і питання, що очікують відповіді, і проблема, що вимагає вирішення, і мета діяльності в конкретних умовах. Результатом вирішення такого завдання є знаходження якогось знання, моделі, способу, що являє собою когнітивний аспект завдання. При цьому враховуються інтереси учня, його ціннісні орієнтації, життєві і професійні плани, особистісна позиція, індивідуальний стиль діяльності.

Наступною характеристикою особистісної ситуації виступає діалог. Діалог в особистісно-орієнтованому розумінні не повинен зводитися до засвоєння досліджуваного предмета, він завжди надпредметний, розширюючи свої межі не

тільки за рахунок обміну інформацією, а й за рахунок обміну оцінками, інтересами, смислами і гіпотезами. Навчальний діалог не в меншій мірі сприяє виробленню усвідомлено-правильного ставлення до явищ природи і особливо якщо педагог акцентує увагу на формі мовних висловлюваннях, на умінні молодших школярів правильно побудувати його, пояснивши взаємозв'язок об'єктів природи [43, с.115].

Щодо молодших школярів, можна сказати, що спочатку діти не володіють готовністю і здатністю уважно слухати і сприймати думки, які не збігаються з їх власною точкою зору. У той же час постійна практика взаємодії в діалогічних ситуаціях здатна виробити в учня певний навик такого роду спілкування, в процесі якого молодші школярі виробляють прагнення збагатити, а то і переглянути свою позицію, глянувши на себе з боку, вийшовши за рамки звичної життєвої ситуації в навколишньому природному середовищі.

Перед учителем ставиться завдання стимулювання внутрішнього діалогу молодшого школяра з самим собою, завдяки якому актуалізується внутрішній механізм особистості – рефлексія. Рефлексія виникає епізодично-особливо в кризові моменти розвитку, але зате дозволяє виявити найбільш глибокі шари суб'єктивного досвіду. Тут аналіз ведеться в системі координат «Я – ідеальне Я», «Я – реальне Я» (реальне Я – оцінка мене з боку значущих інших) і зазвичай трактується як форма самосвідомості, форма теоретичної діяльності людини, форма активного особистісного переосмислення людиною тих чи інших змістів своєї індивідуальної свідомості.

Отже, в ході індивідуальної рефлексії «неявне», розмите знання про себе стає явним, що фіксує певну стадію в розвитку особистості і створює основу для його подальшого вдосконалення» [47, с.123]. Особистісна рефлексія спрямована на створення цілісного уявлення про самого себе як особистості, на становлення стійкого образу «Я». У зв'язку з цим учитель повинен навчити молодшого школяра питати себе, маючи на увазі власну навчальну діяльність, наповнену

екологічним змістом, природоохоронну діяльність: Навіщо? У чому полягає сенс? Що саме? Чому так? Що потрібно? Як роблять інші? Що можна змінити? Яким чином можна поліпшити, спростити, конкретизувати? Завдяки внутрішньому діалогу з самим собою, зі своїм досвідом в центрі свідомості учня знаходяться не тільки об'єкт природи, реальні дії з ним, а й процеси виникнення цілей, задумів, прагнень, критеріїв контролю і оцінки та ін.

Особистісно-орієнтована освіта пов'язана із задоволенням потреб дитини в різноманітних видах діяльності, цікавих і доступних їй. Для молодших школярів в силу їх вікових особливостей гра залишається одним з найактуальніших видів діяльності.

У грі дитина отримує можливість не тільки уточнити і закріпити отримані знання, а й емоційно переживати знайомі явища і ситуації. Таким чином, знання, набуті шляхом гри, що направляється педагогом, допомагають сформувати у молодшого школяра правильне «світосприймання», що включає його в навколишній світ не як господаря, а як учасника природного процесу. Важливо, що в процесі дидактичних ігор в комплексі можуть вирішуватися завдання не тільки розумового, морального виховання, всебічного розвитку дітей, а й еколого-естетичного; гра тим самим стає важливим засобом виховання моральних почуттів і уявлень, моральних вчинків і культури поведінки дитини в навколишньому природному просторі [54, с. 37].

В іграх створюються такі ситуації, в яких діти повинні зробити самостійний вибір свого вчинку, своєї лінії поведінки. Це не суперечить конкретності дитячого мислення, що пов'язано з ситуативністю в застосуванні ними правил поведінки.

Особливість гри, діалогу або завдання із зануренням дитини в ситуацію морально-естетичного вибору, що зачіпають емоції і почуття, що вимагають знань про екологічні зв'язки, полягає в тому, що в них не пропонують рецепта поведінки в готовому вигляді. Змістом і логікою побудови питань, завдань

створюються умови, щоб молодші школярі в діалогічному спілкуванні, спільному обговоренні проблемних ситуацій прийшли до власних висновків і умовиводів. Причому ці висновки не тільки орієнтовані на відповідність їх екологічним знанням, нормам і цінностям, важливим є те, щоб дитина переживала відповідальність перед іншими за прийняті рішення, осмислювала знання обраних нею способів діяльності для збереження природного середовища, для самореалізації в природоохоронній діяльності. А це більш важливо, ніж проста пропозиція заборон, які учні запам'ятовують механічно.

На думку К.Д. Шевчук, молодшим школярам важливо розуміти необхідність виконання норм і приписів в природному і соціальному середовищі. Даний постулат важливий не тільки тому, що ці вимоги об'єктивно обґрунтовані і висуваються з боку педагога, суспільства, товаришів, а й ще більш важливим є усвідомлення дитиною необхідності вироблення і прийняття для себе власних норм і правил діяльності в природному середовищі, тому що вони будуть забезпечувати нормальну і безпечну життєдіяльність і самореалізацію. Так, при вирішенні завдань екологічного характеру учні не просто повинні знайти правильне рішення, але на основі прийняття і переживання моральної і соціальної відповідальності обґрунтувати його, виявити причинно-наслідкові залежності [79, с. 118].

Формування у молодших школярів екологічної свідомості має припускати використання різноманіття **форм і методів** навчально-виховного процесу.

Представляється необхідним використання трьох груп методів організації навчально-виховного процесу: практичних (створення і підтримання умов для об'єктів природи найближчого оточення дітей, природоохоронна діяльність); пізнавальних (спостереження, проектна робота); проектуючих (моделювання, образотворча діяльність) [50, с. 65].

Практичний метод дозволяє формувати необхідне ставлення, перш за все, в процесі догляду за живими істотами, представляє зразок взаємодії людини з природою на конкретному прикладі мешканців живого куточка.

3. 3. Жофчак вважає, що формуванню екологічної свідомості сприяють пізнавальні методи: спостереження, проектна робота. Загальна педагогічна мета методу спостереження полягає в тому, щоб пробудити інтерес, пізнавальну активність дітей, розвинути їх спостережливість, бажання і вміння дивитися на навколишній світ. При такому підході спостереження стає цілісним педагогічним процесом, спільною інтелектуальною діяльністю вчителя і дітей. При цьому дії дорослого спрямовані на планування і організацію спостереження, на вирішення виховної та освітньої задачі, а розумові зусилля дітей – на повноцінне сприйняття об'єкта, на пошук і отримання потрібної інформації. При такій схемі спільно-розподіленої інтелектуальної діяльності спостереження стає методом формування екологічної свідомості, посередником якого у молодших школярів формуються коло конкретних екологічних знань про об'єкти спостереження і ставлення до них [27].

М.В. Кукалець стверджує, що спостереження розвиває у дітей різні відтінки ставлення до природи: пізнавальний інтерес, естетичні переживання, співчуття. Потреба пізнавати нове формується завдяки багаторазовому зверненню до об'єкта, супроводжуваному коментарями дорослого про причинно-наслідкові зв'язки живого організму з середовищем його проживання. На основі розуміння цих зв'язків в житті мешканців куточка природи, залежності їх самопочуття від умов, в яких вони знаходяться, виникають переживання за них, співчуття, початкові форми моральної відповідальності, готовність допомогти. Це той випадок, коли знання трансформуються у ставлення. Спостереження, спеціально присвячені красі об'єкта, розвивають в дітях здатність бачити і відчувати гармонію форми, кольору, ліній, пропорцій, їх взаємозв'язок і функціональність у кожної тварини і рослини [39, с. 131].

Для формування у молодших школярів екологічної свідомості має значення діяльність моделювання-ведення календарів природи, відображення в них результатів спостережень. Педагог вчить молодших школярів самостійно заповнювати сторінки календаря, орієнтуватися в його параметрах, правильно користуватися відповідною символікою. Велике значення має те, що ця спільна діяльність триває в часі, здійснюється періодично-постійно протягом усього навчального року. Ставлення, що виникає у молодших школярів до спостереження і моделювання його результатів, – це пізнавальне відношення до природи і інтерес до навчальної діяльності.

Форми навчання екології включають класно-урочну організацію занять в поєднанні з дослідницькими практикумами в навколишньому середовищі, які передбачають виконання екологічних проєктів. У практиці організації позаурочної екологічної навчальної діяльності в початковій школі можуть бути запропоновані такі форми роботи: включення учнів в проєктно-дослідницьку роботу, організація учнівських дослідних експедицій, екскурсій на природу, проведення екологічних олімпіад, інтелектуальних конкурсів, тематичних вечорів, виставок, диспутів, зустрічей з цікавими людьми, екологічних рейдів, акцій та ін. заходів, націлених формування екологічної свідомості [77, с. 20].

Використовувані при цьому засоби також специфічні, це натуральні (природні) і образотворчі посібники (гербарії, муляжі, вироби з природних матеріалів, малюнки), екологічні фотоекспозиції, екологічні теле – і радіопередачі, кіно-і відеофільми, можливості Інтернету.

Результативний блок

Результативний блок являє собою систему відстеження, оцінки та аналізу результатів реалізації технології в освітній практиці початкової школи. Освітній результат-підсумок спільної взаємодії педагога і дитини в процесі освітньої діяльності. Формування такого явища особистісної освіти як екологічна

свідомість процес тривалий, він носить відстрочений характер. Виявити та оцінити екологічну свідомість важко.

Відстеження результату – це бачення того, наскільки йде продовження до цілей, процес систематичного зняття показників, система спостережень і вивчення діяльності за певними критеріями. Система відстеження завжди пов'язана з системою оцінювання, тобто з зіставленням отриманих результатів з передбачуваними або заданими результатами, критеріями їх оцінки.

Щоб організувати процес відстеження результату діяльності необхідно: визначити суб'єкт, предмет оцінювання; визначити критерії оцінки ефективності результату; розробити методику, на підставі якої може здійснюватися відстеження результату.

Сучасні підходи до побудови взаємодій в освітньому процесі дозволяють суб'єктом оцінювання вважати не тільки того, хто власне виконує оціночну діяльність (вчителя), а й того, результат, чиєї діяльності оцінюється (учня).

Об'єктом оцінювання виступає екологічна свідомість молодшого школяра. Предметом оцінювання тоді є ступінь відповідності освітнього результату характеристикам рівнів сформованості екологічної свідомості молодшого школяра, складеним на основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури [30, с. 94].

Отже, процес формування у молодших школярів екологічної свідомості за описаної технології В.М. Наконечної [48] це процес адекватної взаємодії учнів з природними об'єктами, здійснюється перехід від впливу на природу до взаємодії з нею, формується уявлення про природоохоронну доцільність. Учні отримують відповідні операційні засоби для реалізації екологічно адекватної поведінки в природі. В такий спосіб і формується екологічна свідомість.

2.3 Методичний супровід щодо формування у молодших школярів екологічної свідомості в умовах Нової української школи

В умовах Нової української школи акцент на формуванні екологічної свідомості у молодших школярів стає ще більш актуальним і важливим завданням. Новий підхід до навчання, який передбачає більше практичних завдань, інтерактивності та інтердисциплінарних підходів, створює ідеальні умови для впровадження екологічної освіти в життя молодших школярів.

У сучасному світі, де проблеми екології стають все більш загостреними, важливо, щоб учні здобули знання, навички та цінності, які дозволять їм розуміти важливість збереження навколишнього середовища та бути активними учасниками природоохоронних ініціатив.

Нижче наведені методичні рекомендації, які можуть бути корисними вчителям та батькам для формування екологічної свідомості у молодших школярів в умовах Нової української школи.

Нагадаємо, що формування екологічної свідомості у молодших школярів в умовах Нової української школи є важливим завданням для розвитку сталої та екологічно свідомої громадянськості. Це може бути досягнуто шляхом комплексної роботи вчителів, батьків та учнів. Ось деякі методичні рекомендації для формування екологічної свідомості у молодших школярів:

1. Інтеграція екологічних тем в навчальний план. Впровадження екологічних тем у реалізацію змісту різних освітніх галузей (не тільки природничої, а й мовно-літературної, математичної, технологічної та інших). Це дозволить учням засвоювати знання про екологію в контексті інших предметів.
2. Позашкільна діяльність. Організація екскурсій, екологічних клубів, природоохоронних заходів та інших активностей, які допомагають дітям більше дізнатися про природу і її охорону.

3. Вивчення природи на місцевому рівні. Залучення учнів до дослідження природних об'єктів у їхньому місцевому середовищі. Це може включати вивчення річок, лісів, парків, та інших природних місць.
4. Проблемне навчання. Використання питань та проблем, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища, як основи для навчальних завдань. Учні можуть розробляти проекти щодо розв'язання екологічних проблем у своєму районі.
5. Екологічні ігри та вправи. Використання ігор, пазлів, кросвордів та інших інтерактивних методів для навчання екології.
6. Систематична робота над формуванням екологічної свідомості. Повторення екологічних тем на протязі року, а не обмеження їх до окремих уроків.
7. Залучення батьків. Проведення зустрічей для батьків та спільної роботи з ними щодо екологічного виховання.
8. Використання відкритого дослідження. Заохочення учнів досліджувати своє навколишнє середовище, виконувати спостереження та аналіз.
9. Приклади і ролеві ігри. Використання реальних прикладів з життя та ролевих ігор для демонстрації принципів сталого способу життя та вирішення екологічних проблем.
10. Підвищення екологічної свідомості через мистецтво. Використання музики, малювання, театральних вистав і літератури для висвітлення екологічних тем.
11. Екологічні проекти та ініціативи. Підтримка учнів у реалізації власних ідей щодо поліпшення екологічної ситуації в їхньому спільноті.

Важливо враховувати вікові особливості дітей, створюючи навчальні програми та застосовуючи методи навчання, що відповідають їхнім можливостям та рівню розуміння. Також слід надавати можливість учням долати певні екологічні виклики та взяти на себе відповідальність за долю навколишнього середовища.

Для формування екологічної свідомості у молодших школярів в умовах Нової української школи можна використовувати різноманітні завдання та активності, які заохочують їх розуміти та цінувати навколишнє середовище. Ось кілька конкретних завдань:

1. *Екологічні екскурсії.* Організуйте поїздку з класом в природний резерват, парк або на природний майданчик для вивчення та спостереження за рослинами та тваринами. Під час екскурсії, учні можуть вести нотатки та робити малюнки про різноманітні об'єкти навколишнього світу.
2. *Садівницькі роботи.* Залучіть учнів до створення невеликого шкільного саду або квіткового городу. Вони можуть вирощувати рослини, поливати, доглядати за ними та вивчати їхні особливості.
3. *Сміттєві акції.* Організуйте сміттєву акцію на території школи або в прилеглих районах. Учні можуть допомагати в прибиранні сміття, сортуванні відходів і усвідомлювати важливість відходів та переробки.
4. *Екологічні лабораторії.* Організуйте прості лабораторні дослідження, де учні можуть вивчати природні явища та властивості навколишнього середовища, такі як водосховища, вимірювання температури та якості повітря. Учні можуть вести щоденний журнал спостережень за погодою, температурою, кількістю опадів тощо. Це допоможе їм розуміти взаємозв'язок між погодними явищами та природним середовищем.
5. *Міні-екологічні ініціативи.* Розглядайте з учнями питання щодо зменшення використання одноразового пластику в школі, економії електроенергії та води, та інші прості кроки для збереження навколишнього середовища.
6. *Вивчення тваринного та рослинного світу.* Організуйте уроки, під час яких учні можуть вивчати різноманітні види тварин та рослин, вивчати їхні особливості та роль в екосистемі.

7. *Екологічні мистецькі проекти.* Створення малюнків, скульптур або інших художніх творів, які висвітлюють теми природоохорони та збереження довкілля.
8. *Екологічні ігри та рольові ігри.* Використовуйте ігрові методи для вивчення екологічних принципів та вирішення екологічних проблем.

Ці завдання допоможуть створити інтерактивне та практичне навчання, яке заохочує учнів дбати про навколишнє середовище та розвивати екологічну свідомість.

К.Д. Шевчук для формування у молодших школярів екологічної свідомості рекомендує використовувати новітні групи екологічних методів, серед них:

1. Методи виховання суб'єктного ставлення до природних об'єктів.

Методи цієї групи дозволяють значно змінити спосіб взаємодії між людиною і природним середовищем у системі «природні об'єкти – особистість». Ці зміни сприяють розвитку більш активного відношення особистості до природи та вибору стратегії проведення природотерапевтичних заходів [79].

Метод екологічної ідентифікації полягає у педагогічній актуалізації постановки учнем себе на місце того чи іншого природного об'єкта, перенесення себе в оточення, ситуацію, в якій знаходиться цей об'єкт.

Цей метод спонукає процес психологічного моделювання стану природних об'єктів, сприяючи глибшому розумінню цих станів та поглиблюючи уявлення особистості про конкретний природний об'єкт.

Використання методу екологічної ідентифікації може бути ілюстроване за допомогою відповідних природотерапевтичних завдань. Наприклад, школярам пропонується об'єднатись у групи для проведення конкурсу під назвою «Голоси лісу». Головною метою є спонукання ідентифікації, розвиток уяви, фантазії та корекція психофізичного здоров'я через застосування природотерапії серед молодших школярів.

Заздалегідь до конкурсу готується «ромашка», на пелюстках якої записані завдання. Учасники груп по черзі рвуть пелюстки та виконують запропоновані завдання. За кожне точне виконання учасники отримують 1 бал. Основна ідея конкурсу полягає в якнайточнішому відтворенні голосів лісу (голосом, жестами, мімікою і т. д.): шелест листя, спів птахів, дзюрчання струмка, бренькання комах, шурхіт сухого гілля, шуміння повзання змій тощо. Після кожного відтворення голосів лісу учасниками порівнюються відео картини лісу та прослуховуються аудіозаписи природних звуків лісу для зрівняння.

Увага вчителів початкових класів спрямована на розвиток умінь використовувати різноманітні методи природотерапії, такі як звукотерапія, ізотерапія і танцювальна терапія (пантоміма). Це допомагає учням відчувати себе об'єктами природи або істотами, що існують в природі. Це сприяє покращенню психоемоційного стану учнів початкових класів і розвиває їхню екологічну свідомість.

Ще одним прикладом використання методу екологічної ідентифікації є екологічний театр. Учні повинні імітувати природні об'єкти та явища через пантоміму, демонструючи відчуття співвідношення з природою, розвиваючи уяву та усвідомлюючи цінність природи для свого психофізичного здоров'я. Учасники кожної групи використовують віяла, зроблені з різнокольорових поліетиленових пакетів, для демонстрації різних природних об'єктів або явищ. Наприклад, одна група може імітувати річку та шум води, рухаючи віялами блакитного кольору під аудіозапис шуму води. Інша група може демонструвати квіти, використовуючи віяла різних кольорів для імітації різних видів квітів.

Під час екологічного театру можна підняти питання екологічних проблем не лише через діалог, але й за допомогою пантоміми. Це дозволяє поєднати свідомість про екологічні проблеми з покращенням психічного та фізичного здоров'я учнів.

«Метод екологічної емпатії» (від грецьк. *empathia* – співпереживання) полягає у педагогічній актуалізації співпереживання особистістю стану природного об'єкта, а також співчуття йому» [26, с.34].

Даний метод передбачає: «перенесення особистістю власних станів на природні об'єкти і навпаки (природних станів на себе) шляхом ототожнення з ними (співпереживання), а також переживання власних емоцій і почуттів з приводу стану природних об'єктів (співчуття)» [79].

Метод екологічної емпатії включає в себе використання запитань, що спонукають до розвитку співчуття до живої природи, таких як «Який настрій у...», «Які почуття у...», «Чи болить рослині або тварині...», та інші. Цей метод передбачає використання вправи під назвою «Біль природи», яка має на меті тренування уяви, розвиток фантазії, формування бережливого ставлення до природи та корекцію психоемоційного стану учнів.

Спочатку відбувається обговорення і ставляться питання, такі як: «Чи завжди ми можемо зрозуміти один одного?», «Чи маємо ми однаковий сприйняття навколишнього світу?», «Як маємо спілкуватися з природою?». Педагог зачитує вірш В. Фольварочного «Біль природи» під музичний супровід. Під впливом вірша учні використовують аркуші паперу, олівці, фломастери або фарби для відтворення болю природи, такого як ялини, пташки, море і т. д., або для створення власних поетичних творів.

Після завершення роботи педагоги початкових класів аналізують значення використаних методів природотерапії (зокрема ізотерапії та музикотерапії). Вони вказують, що малюючи різні об'єкти природи, учні можуть вільно виражати свої почуття, мрії та надії. Це сприяє звільненню від стресів, агресії та інших негативних емоцій, оскільки художнє самовираження має психотерапевтичний ефект.

Завдання, які сприяють спільному розумінню між людиною та природою, також є корисними. «Процес творчості оновлює погляди молодших школярів на

природу, робить їх більш доброзичливими, справедливими та співчутливими, що, в свою чергу, формує емоційно-ціннісний аспект екологічної свідомості». Один з прикладів такого підходу – це екологічна гра «Лісовичок із шишок», яка сприяє розширенню сприйняття природи, стимулює емпатію, ідентифікацію та розвиває уяву, впливаючи позитивно на психофізичне здоров'я молодших школярів. Учні готують до заняття шишки різних хвойних дерев, вату, клей, жолуді, гілочки дерев, суху траву.

Кожній групі пропонується дослідити шишки. Вони можуть ретельно досліджувати їх на дотик, запах, вимірювати вагу і т. д. Після цього кожен учасник має розповісти, якому хвойному дереву належить дана шишка і як вона схожа на щось або когось. Потім проводиться терапевтичний масаж шишок, де учасники беруть шишку в долоні і роблять різні рухи, перекладаючи її з однієї руки в іншу, перекочуючи між долонями, або перекочуючи між пальцями.

Далі діти уявляють, що їх шишка перетворилася на лісовичка. Кожній групі потрібно створити свого лісовичка і надати йому ім'я. Потім учасники імітують лісовичків і розповідають від їх імені про своє життя в лісі, про турботи та прохання, які вони мали б до людей.

Під час цієї гри молодші школярі вчаться використовувати різні методи природотерапії, такі як ігротерапія, рослинотерапія та ароматерапія, для покращення свого психоемоційного стану та сприяння співчуття до природи.

«Метод екологічної рефлексії» (від лат. *reflexio* – звернення назад) полягає у педагогічній актуалізації аналізу особистістю своїх дій і вчинків, спрямованих на світ природи, з погляду їх екологічної доцільності. Цей метод стимулює усвідомлення особистістю того, як її поведінка могла б “виглядати” з погляду тих природних об'єктів, «інтересів» яких вона торкається» [79]. Для цього учням пропонується педагогічна ситуація. Мета її полягає: «у сприянні усвідомленому ціннісному ставленню до навколишнього середовища, привчає до самоаналізу своїх вчинків та відповідальної екологічної діяльності по відношенню до

природного оточення, покращення емоційного стану, зняття напруги, стресу» [73, с. 9].

Педагог показує відеокартини природи та пропонує учням насолодитися її величчю, супроводжуючи це класичною музикою (конкретно, Й. Баха «Італійський концерт»). Потім він ставить перед ними педагогічну ситуацію: вони забули полити рослини в кабінеті, вдома, на ділянці або на клумбі. Наступне запитання полягає в тому, що рослини могли б подумати про них у цій ситуації. У цьому випадку важливо, як учень оцінює себе та робить висновок про те, що він, з точки зору рослин, виглядає як недбалий і жорстокий істота, яка покладає їхнє благополуччя у небезпеку, оскільки рослини важливі для очищення повітря від шкідливих речовин та мають лікувальні властивості. Тому вони потребують догляду та уваги.

Побувавши на природі, молодші школярі можуть особисто насолодитися природними окрасами, відчутти рослини на власній шкірі, доторкнутися до них, відчутти їх текстуру та аромат, і відчутти, як це впливає на їх емоційний стан.

Під час вирішення педагогічної ситуації учні повинні визначити, які засоби природотерапії (такі як музикотерапія, ізотерапія, рослинотерапія, аеротерапія та ароматерапія) можуть стимулювати їх до екологічної активності та дії. На думку О. Лінник: «Цей метод має важливе значення у корекції стратегій і створенні мотивації вдосконалення індивідуальних технологій взаємодії з природними об'єктами, формуванні екологічної свідомості» [40, с.118].

2. Методи, спрямовані на формування системи екологічних уявлень.
«Методи цієї групи формують ставлення особистості до природи передусім когнітивним каналом як за допомогою наукової інформації, так і завдяки мистецтву, а також аналізу лінгвістичного матеріалу тощо» [79].

Метод екологічних асоціацій (від лат. *accosiare* – з'єднувати) полягає у: «педагогічній актуалізації асоціативних зв'язків між різними психічними

образами у контексті поставленої перед суб'єктом навчання проблеми» [41, с.119].

Прикладом реалізації методу екологічних асоціацій у процесі розвитку ставлення до природи може служити використання вчителями вправи «Дерево». Головною метою цієї практики є психоемоційна корекція через асоціацію з природним об'єктом та психологічна підготовка молодших школярів до навчальної діяльності. Наприклад, коли діти відвідують екскурсії або уроки природи, вчитель пропонує їм стати у коло на певній відстані один від одного навколо обраного дерева або обійняти це дерево для відчуття його енергії. Кожен учень стоїть на землі, спільно натискаючи п'ятами, стискає руки в кулаки, зціпивши зуби, і уважно спостерігає за деревом. Педагог говорить, звертаючись до кожного: «Ти – могутнє міцне дерево, в тебе сильне коріння, й ніяких вітрів ти не боїшся. В складних життєвих ситуаціях, коли на душі важко й хочеться плакати, стань сильним і могутнім «деревом», скажи собі, що ти сильний, у тебе все вийде, і все буде добре. Це поза впевненої людини».

Учні досліджують вплив різних методів природотерапії (таких як деревотерапія, аеротерапія, ароматерапія і кольоротерапія) на свій психоемоційний стан. Під час цих вправ діти молодшого шкільного віку вчаться майстерно володіти своїми почуттями, освоюють навички самоаналізу та самооцінки, розвивають здатність приймати рішення і вирішувати проблеми, а також навчаються подолувати страхи, тривогу та невпевненість у собі.

Метод екологічної лабілізації (від лат. *labilis* – нестійкий) полягає у: «цілеспрямованому впливові на певні взаємозв'язки в установках особистості, у результаті чого виникає психологічний дискомфорт, обумовлений переживаннями цієї особистістю неефективності звичних їй форм екологічної поведінки і діяльності. Цей метод використовується свідомо для підвищення мотивації учасників навчального процесу на виконання екологічної діяльності. Лабілізація буває різного рівня інтенсивності і може породжувати різні почуття:

тривоги, сорому, провини, розчарування, агресії, невпевненості, безпорадності тощо. Відчуті і перебороти лабілізацію допомагає створена педагогом упродовж заняття атмосфера доброти, доброзичливості, довіри, безпеки» [79].

Блоки, які мають високий ризик лабілізації, рекомендується використовувати на початку заняття, оскільки лабілізація в кінці заняття може знизити в учасників відчуття успіху і призвести до негативного навчального впливу.

Використання методу екологічної лабілізації вимагає великої уваги з боку педагога, оскільки він повинен постійно відслідковувати емоційний стан учасників навчального процесу. Для цього учням запропонована вправа «Моральна дилема», спрямована на виклик певних емоцій, які б стимулювали їх до відповідної екологічної діяльності для забезпечення сприятливого середовища для здоров'я.

Педагог демонструє відео картини природної краси (за допомогою ізотерапії) та пропонує учням насолодитися їй, проте серед приємних пейзажів також можуть бути зображені сміттєзвалища і брудні місця. Вчитель ставить перед дітьми запитання: «Чи завжди у вас буває гарний настрій, коли ви бачите сміттєзвалище на вулиці? Чи викликає ця картина сум у вас через забруднення навколишнього середовища? Які емоції викликають ці відеозаписи? Чи спонукає вас ця картина до певних дій?» Усі міркування і пропозиції учасників відтворюються у творчому завданні «Щоб земля стала чистішою». Вчитель пропонує: «Уявіть, що ви мешканці лісу, поля, луку, моря, річки, озера тощо. Запишіть все, що необхідно для нормального і зручного життя у місці Вашого існування (наприклад: жителям лісу необхідні чисте повітря, чисті струмки, відсутність смітників, догляд за хворими деревами, заборона полювання на звірів та птахів тощо)».

Потім учні формують спільний перелік всіх необхідних умов для комфортного та задовільного життя в їхньому конкретному місці проживання.

Учасникам пропонується задуматися над тим, як можна поліпшити оточуюче середовище та зробити його кращим. Всі їхні ідеї фіксуються, і на цій основі розробляється загальний екологічний план.

Такі завдання: «стимулюють самостійну екологічну діяльність учня, дають можливість висловити своє ставлення до конкретного факту або подій, розкрити особисті враження, емоції, зрозуміти, що бережливе ставлення до природи необхідне для особистого здоров'я, адже людина буде здоровою тільки тоді, коли перебуватиме в екологічно чистому середовищі» [51, с.27].

Метод художньої репрезентації природних об'єктів (від фр. *representation* – відтворення, показ) полягає в: «актуалізації художніх компонентів мисленнєвих образів світу природи засобами мистецтва. Особливого значення у процесі розвитку ставлення до природи надається ролі літературних творів, образотворчого мистецтва, музики. Метод художньої репрезентації художніх об'єктів передбачає використання засобів мистецтва поряд з науковою інформацією. Комплекс природних образів, сформованих такими засобами, дозволяє більш повно сформувати суб'єкт-етичний аспект ставлень особистості до природи. Тут важливим є те, що наукові знання, отримані таким чином, стають «емоційно забарвленими», а отже і особистісно значущими» [34]. Метод художньої репрезентації природних об'єктів можна ілюструвати через вправу «Зображення своїх відчуттів», яка спрямована на те, щоб учні могли відобразити свої емоції, спричинені побаченими пейзажами, на папері під впливом класичної музики. Молодшим школярам пропонується переглянути відеокартини природи на фоні цієї музики. Під враженням від прекрасних пейзажів учасники створюють свої малюнки, використовуючи різнобарвну палітру. Потім кожен учасник демонструє свій малюнок, і їхні роботи об'єднуються в одну загальну колірну картину.

Якщо, наприклад, багато малюнків мають відтінки блакитного, зеленого, жовтого і червоного кольорів, то педагог може пояснити значення цих кольорів

у контексті настрою: блакитний - заспокоює і дарує відчуття свіжості; зелений - спокій для нервової системи і корисний для серця; жовтий – колір радості і сонця; червоний – символ життя, дії і енергії. Таким чином, учні можуть зрозуміти, що загальний настрій заняття є спокійним, радісним, теплим і енергійним, і вони готові до роботи та дисципліновані.

Метод екологічно-емоційного впливу спрямований на розвиток етичних відносин і почуттів, формування в особистості екологічно прийнятних стереотипів поведінки й діяльності в оточуючому природному середовищі. «Цей метод є цілком завершеною технологією для формування і розвитку в молодших школярів почуття поваги до природи і розкриття її універсальної цінності для свого здоров'я. Він передбачає чуттєве сприйняття реального оточуючого природного середовища у ході його дослідження чи спостереження за окремими природними об'єктами чи явищами, у результаті чого відбувається позитивний вплив об'єкта дослідження на психофізичний стан людини» [54, с.90]. Яскравим прикладом цього є вправа-релаксація під назвою «Природа лікує». Педагог проводить сеанс звукотерапії, який включає «Голоси лісу», в поєднанні з ароматичною терапією. Учасники слухають аудіозаписи пташиного співу, шелесту листочків, журчання джерельця, шум комах, і вдихають аромати різних трав, такі як лаванда, хвоя, шишка хмелю, меліса, розмарин, рута, м'ята (кожен учень може вибрати індивідуально трави для ароматерапії).

Учні аналізують, як ці засоби природотерапії (звукотерапія, ароматерапія) впливають на їхні емоції і роблять висновок, що вони сприяють зняттю роздратованості, головного болю, покращують емоційний стан та заспокоюють нервову систему.

Отже, проведення релаксаційних вправ з учнями початкових класів надає можливість їм керувати своїми емоціями, подолати перевтому від навчальних та фізичних навантажень і краще переносять стреси з мінімальними нервовими розладами. Педагог повинен проводити ці вправи під час занять (іноді кілька

разів), оскільки вони сприяють покращенню психофізичного здоров'я молодших школярів.

Крім того, релаксаційні вправи допомагають учням:

- навчитися спостерігати та прислухатися до природи, її звуків, кольорів та форм;
- відчувати єдність з природою, розуміти, що людина і сама є частиною природи;
- зрозуміти, що природа може бути лікарем для їхнього психофізичного здоров'я;
- сформуванати емоційно-ціннісний компонент екологічної свідомості.

3. Методи, що навчають конкретним практичним стратегіям і технологіям екологічної діяльності. Методи цієї групи сприяють розвитку суб'єктної етики щодо природних об'єктів у процесі активної діяльності, спрямованої на взаємодію з природним світом. Вони спонукають до участі в природних процесах і вивченню відповідних технологій, що дозволяють людині бути активним учасником взаємодії з природою.

Метод екологічної експектації (від лат. *expectatio* – очікування, інтерес) передбачає педагогічну актуалізацію емоційно насичених очікувань майбутніх контактів особистості з природою.

Цей метод дозволяє: «стимулювати суб'єктифікацію природних об'єктів ще до безпосереднього контакту з ними. Молодші школярі заздалегідь технологічно готуються до зустрічі з природними об'єктами, психологічно налаштовуються на цю зустріч, щоб відповідати екологічним нормам і тим «вимогам», які пред'являються світом природи» [79]. Вправа «Наодинці з природою» має на меті активізувати уяву і позитивні емоції, що є запорукою зміцнення психофізичного здоров'я. Для цього педагог використовує метод входження. Вибирається красивий пейзаж із зображенням літнього луку, щоб, побачивши його, учням захотілося потрапити до такої мальовничої місцевості. Учасникам дається

завдання уявити, що вони у лузі і про все, що там бачать, чують і відчують, повинні розповісти. Коли учасники розглядають картину, звучить класична музика, природні звуки: спів пташок, шум вітру, шум річки, шелест трав, квітів; використовуються ароматичні запахи різнотрав'я.

Вчитель проводить розмову за наступними питаннями: Яке сприйняття надають вашим очам? Які кольори природи ви помічаєте? Який колір вважається корисним для здоров'я? Які звуки вас оточують? Які аромати ви відчуваєте? Які смаки ви можете спробувати? Доторкніться своїми руками до всього, що вас оточує. Що ви відчуваєте при дотику? Які відчуття ви переживаєте, коли уявляєте себе взаємодіючими з природою? Як потрібно взаємодіяти з природою, щоб відчути її позитивний вплив на здоров'я? Молодші школярі ідентифікують самостійно засоби природотерапії, які були використані в цій вправі, і аналізують їх вплив на їхнє фізичне та психічне здоров'я. У вправі використовується метод ейдетизму або ейдотехніки, який сприяє поглибленню нашого дослідження. «Ейдос» (з давньогрецької означає образ, здатність до збереження і відтворення надзвичайно живого і детального образу раніше сприйнятих предметів і явищ). «Ейдетичний образ займає проміжне місце між відчуттями і уявленням. Було доведено, що ейдетичні образи бувають не тільки візуальними, а й слуховими, тактильними, смаковими, нюховими. Саме метод ейдетизму дає можливість людині сприймати інформацію так, як вона це робила у дитинстві: не напружуючись, граючись, легко, із задоволенням. Головне правило ейдетики (уява + позитивні емоції = секрет успішного навчання), – на нашу думку, це і є запорука формування екологічної свідомості учнів» [77, с.24].

Завдання вчителя полягає в підготовці своїх учнів до позитивного контакту з природою та розвитку партнерських відносин з нею. Мета цього зустрічі – спостерігати, слухати, відчувати, торкатися, малювати, фотографувати та насолоджуватися приємними емоціями.

Метод ритуалізації екологічної діяльності. Ритуал (від лат. *ritualis* – обрядовий) – це, по суті, дія, що здійснюється внаслідок своєї символічної важливості та спроможності викликати емоції у присутніх. Отже, за допомогою цього методу, можна: «підвищити суб'єктивну значимість світу природи, створити чи підсилити мотивацію екологічної активності особистості, керувати стратегіями її екологічної діяльності, стимулювати до вдосконалення технології цієї діяльності. Важливим елементом цього методу є використання відповідної символіки (емблема, девіз тощо)» [79]. Учня запропонована вправа «Ритуали і традиції», спрямована на розвиток екологічного світогляду, корекцію цілей у взаємодії з природними об'єктами та поліпшення психоемоційного стану через взаємодію з природою.

Цю вправу рекомендується проводити на відкритому повітрі серед природи. Якщо заняття проводиться у приміщенні, то можна використовувати відеоролики з ритуалами різних культур або аудіозаписи природних звуків або спокійної музики. Вчитель готує передбачені описи ритуалів, які пов'язані із взаємодією людини з природою. Наприклад, це можуть бути ритуали, які проводилися перед полюванням давніми людьми або ритуали, пов'язані з поклонінням природі в японській культурі.

Перш за все вчитель зачитує описи таких ритуалів, а потім пропонує учням створити власний ритуал, пов'язаний з будь-якою діяльністю, яка включає взаємодію з природою, таку як збір грибів, риболовля, прогулянка в лісі або біля озера, очищення джерела або річки від забруднень, посадка дерев у лісі або парку, спостереження за екологічним станом лісу, річки, видалення і переробка побутового сміття тощо.

Учасники групи об'єднуються у групи з трьох до п'яти осіб. Кожна група створює власну символіку для свого ритуалу, розробляє девіз та, в кінці заняття, демонструє або імітує розроблений ними ритуал.

Метод екологічної турботи передбачає педагогічну актуалізацію екологічної активності особистості, спрямованої на надання допомоги і сприяння благу природних об'єктів.

Метод: «стимулює прояв співчуття, співучасті, підтримки, піклування, тобто активну участь у життєвих ситуаціях природних об'єктів. Крім того, піклування про світ природи мотивує учнів не лише до накопичення знань і умінь, а і до практичної їх реалізації. Творче завдання з елементами природотерапевтичної методики, яка включає використання різноманітних засобів природотерапії, «Книга Дерева» пропонується школярам для самостійного опрацювання під час довготривалих індивідуальних спостережень за природними об'єктами» [73, с. 9]. Мета цього завдання полягає у розвитку позитивного сприйняття само пособі під час спостереження за природними об'єктами та у формуванні поведінкового компонента екологічної свідомості.

Під час прогулянки або уроку милування природою, вчитель пропонує учням обрати дерево, яке їм подобається, або своє дерево, яке позитивно впливає на їхнє самопочуття. Потім протягом року учні спостерігають за цим деревом, роблять записи та малюють усе, що вони помітили. Учням початкової школи доручається виконувати завдання, такі як порівнювання частин дерева з частинами тіла людини (кора дерева подібна до шкіри людини, коріння до ніг тощо), використовувати цікаві техніки малювання кори та листя, прислухатися до шепоту дерева, вдихати його аромат, реєструвати настрій дерева в різних ситуаціях, а також що воно «розмовляє» з вітром, дощем, хмарами тощо.

Обов'язково потрібно дбати про своє дерево, щоб воно не відчувало себе забутим і самотнім, а також час від часу складати про нього казки, оповідання, записувати розмови та свої роздуми про нього. З цих записів і малюнків учні поступово створюють «Книгу Дерева».

Такі творчі завдання допомагають відчувати свою спорідненість з природою і розуміти, що всі об'єкти у навколишньому світі взаємопов'язані. Вони надають

нашій природі належне значення та важливість, що сприяє формуванню екологічної свідомості.

Формування екологічної свідомості у дітей молодшого шкільного віку має свою специфіку, оскільки в цьому віці діти ще розвивають свої здібності до абстрактного мислення і використання понять.

Методичні рекомендації щодо формування у молодших школярів екологічної свідомості в умовах Нової української школи мають велике значення для підготовки молодого покоління до ролі відповідальних та екологічно обізнаних громадян. Впровадження цих рекомендацій дозволить підвищити рівень екологічної свідомості серед учнів і сприяти сталому способу життя.

Основні аспекти методики включають в себе інтеграцію екологічних тем у навчальний процес, практичні дії, які стосуються догляду за природою та природними об'єктами, а також залучення учнів до досліджень і проектів з екологічних питань. Важливо надавати дітям можливість долати практичні екологічні завдання, робити власні висновки та діяти для покращення навколишнього середовища.

Методичні рекомендації також підкреслюють важливість інтердисциплінарного підходу, який дозволяє вивчати екологію в контексті різних предметів та в контексті реального життя. Цей підхід допомагає учням розуміти взаємозв'язок між різними аспектами навколишнього середовища.

Завдання для формування екологічної свідомості у молодших школярів різноманітні та стимулюють учнів до активної участі у процесі вивчення та збереження природи. Вони сприяють розвитку в учнів критичного мислення, вмінню аналізувати екологічні проблеми та шукати шляхи їх вирішення. Ці завдання також сприяють розвитку важливих навичок, таких як співпраця, комунікація та прийняття рішень.

Узагальнюючи, формування екологічної свідомості у молодших школярів є важливим завданням, і методичні рекомендації (узагальнені нами) надають

цінні інструменти для досягнення цієї мети. Вони сприяють розвитку в учнів більш глибокого розуміння та поваги до навколишнього середовища, що є важливим для забезпечення сталого та екологічно свідомого майбутнього.

Висновки до другого розділу

З метою визначено рівня сформованості у молодших школярів екологічної свідомості було проведено констатувальний експеримент. В ході експериментального дослідження були виділені наступні показники рівня сформованості в учня екологічної самосвідомості: пізнавальний; емоційно-ціннісний, поведінковий.

Результати констатувального експерименту засвідчили переважання учнів з середнім рівнем сформованості екологічної самосвідомості.

В контексті розкриття особливостей формування в учнів початкової школи екологічної свідомості ми представили технологію її формування В.М. Наконечної. Педагогічна технологія формування у молодших школярів екологічної свідомості включала наступні взаємопов'язані блоки, які охоплюють всі сторони екологопедагогічного процесу в початковій школі:

- Цільовий блок, що сприяє формуванню екологічної свідомості.
- Змістовний блок задавав загальну стратегію педагогічного проведення формування екологічної свідомості і був представлений системою екологічних знань, умінь, ціннісних відносин.
- Процесуальний блок включав систему методів, технологічних прийомів, форм, засобів формування екологічної свідомості.
- Результативний блок представляв систему відстеження, оцінювання та аналізу результатів реалізації технології в освітній практиці початкової школи.

Технологія формування у молодших школярів екологічної свідомості передбачає стимулювання інтересу молодшого школяра до екологічних проблем і організацію навчальної діяльності молодших школярів за міжпредметним принципом, насичення практичних занять емоційним змістом екологічного характеру і створення сприятливої психологічної атмосфери при освоєнні екологічних ідей і цінностей; розвиток навичок взаємодії з навколишнім середовищем і створення ситуацій успіху при вирішенні завдань екологічної спрямованості в процесі гри і навчання. Ці умови моделюються в спеціально організованих педагогічних ситуаціях.

В основі педагогічної технології лежить ідея керованості навчально-виховним процесом формування екологічної свідомості, яка включає кілька взаємопов'язаних блоків, які охоплюють всі сторони еколого-педагогічного процесу в початковій школі.

Також представлені методичні рекомендації щодо формування у молодших школярів екологічної свідомості в умовах Нової української школи.

ВИСНОВКИ

Отже, проведене кваліфікаційне дослідження дозволило зробити наступні висновки:

Свідомість є вища інтегруюча форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в трудовій діяльності, при постійному спілкуванні (за допомогою мови) з іншими людьми. Людина народжується, не маючи свідомості, але вже маючи індивідуальні особливості своєї психіки. У процесі спілкування з іншими людьми і діяльності, її психіка розвивається і стає свідомістю. Самосвідомість – це рефлексія суб'єктом дійсності, своєї діяльності, самого себе. На формування свідомості величезний вплив робить суспільне життя. Дослідження показали, що однією зі сторін розвитку мотивів поведінки в молодшому шкільному віці, є підвищення їх усвідомленості. Дитина починає віддавати собі все більш ясний звіт в спонукальних силах і наслідки своїх вчинків. Це стає можливим у зв'язку з тим, що у молодшого школяра розвивається свідомість – розуміння того, що вона представляє, якими якостями володіє, як ставляться до неї оточуючі і чим викликається це ставлення.

Свідомість як психолого-педагогічна категорія – це єдність всіх психічних станів і властивостей людини, як особистості. Вона являє собою надзвичайно складний процес активного відображення і духовного освоєння об'єктивної дійсності. Свідомість являє собою єдність всіх форм пізнання і переживань людини і її ставлення до того, що вона відображає. Це специфічна форма життєдіяльності людини, продукт її взаємин з об'єктивною дійсністю.

Екологічні знання, призначені для дітей, відповідають моменту «істини» в загальнолюдських цінностях. Передача екологічних знань-це початковий етап у процедурі вироблення правильного ставлення до навколишнього світу. Їх трансформація здійснюється в результаті користування вчителем особистісно-орієнтованих методів роботи з дітьми. Присутність в змісті діяльності елементів

екологічної інформації служить показником його ставлення до світу природи, речей, людей і себе.

Екологічна свідомість-складне, інтегративне, психологічне утворення особистості, що включає пізнавальний компонент (система знань про себе, як суб'єкта природоохоронної діяльності, суб'єкта пізнання законів розвитку природи), емоційно-ціннісний (самовідношення до своїх особистісних якостей і в цілому до своєї особистості, оцінкою відповідності своєму власному ідеальному Я-образу в природоохоронній діяльності, в пізнанні законів розвитку природи) і поведінковий компонент (саморегуляція своєї поведінки в природі), цілеспрямовано формуються в їх діалектичній єдності з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учня.

Процес формування в учня екологічної свідомості представляє собою процес цілеспрямованого педагогічного впливу на особистість учня, що передбачає управління психологічними механізмами формування (інтеріоризація, екстеріоризація, рефлексія) і механізмами особистісного саморозвитку (ціннісні орієнтації, особистісні смисли, самооцінка, Цілепокладання, мотиваційно-вольові компоненти, конгруентність, самоактуалізація).

Стан сформованості екологічної свідомості молодших школярів визначався за допомогою наступних критеріїв: потреба в спілкуванні з представниками тваринного і рослинного світу, співпереживання їм, прояв доброти, чуйності, милосердя до людей, природі; дбайливе ставлення до всього навколишнього; засвоєння норм і правил екологічно обґрунтованої взаємодії з навколишнім світом, трансформація значної їх частини в звички дитини; наявність потреби в придбанні екологічних знань, орієнтація на практичне застосування їх; прояв ініціативи у вирішенні екологічних проблем найближчого оточення.

При вивченні стану сформованості у молодших школярів екологічної свідомості були використані наступні методи емпіричного дослідження: спостереження, анкетування, бесіда, вивчення результатів діяльності учнів, контент-аналіз, метод експертних оцінок, математичні методи.

Результати констатувального експерименту свідчили про переважання, учнів з низьким рівнем сформованості екологічної свідомості.

Представлено технологію формування у молодших школярів екологічної свідомості. В.М. Наконечної. Описана технологія в контексті реалізації цільового, змістового, процесуального та результативного блоків передбачала стимулювання інтересу до екологічних проблем і організацію навчальної діяльності молодших школярів за міжпредметним принципом, насичення освітнього процесу емоційним змістом екологічного характеру і створення сприятливої психологічної атмосфери при освоєнні екологічних ідей і цінностей; розвиток навичок взаємодії з навколишнім середовищем і створення ситуацій успіху при вирішенні завдань екологічної спрямованості в процесі гри і навчання. Ці умови моделюються в спеціально організованих педагогічних ситуаціях.

Таким чином, формування екологічної свідомості молодших школярів досягається в міру вирішення в єдності наступних завдань:

- освітніх-формування системи знань про екологічні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення;
- виховних-формування мотивів, потреб і звичок екологічно доцільної поведінки і діяльності, здорового способу життя;
- розвиваючих-розвиток системи інтелектуальних і практичних умінь з вивчення, оцінки стану і поліпшення навколишнього середовища своєї місцевості; розвиток прагнення до активної діяльності з охорони навколишнього середовища: інтелектуального (здатності до аналізу екологічних ситуацій), емоційного (ставлення до природи як

до універсальної цінності), морального (волі і наполегливості, відповідальності).

В дослідженні узагальнено методичні рекомендації щодо формування у молодших школярів екологічної свідомості в умовах Нової української школи, у вигляді збору практичних порад, завдань інноваційних методів.

Проведене дослідження, безумовно, не дає всіх відповідей на питання, пов'язані з формуванням екологічної свідомості молодших школярів, з діагностикою сформованості екологічних знань, ставлення до природи і технологій взаємодії з природою. Зокрема, предметом спеціального дослідження може стати розробка методики діагностики сформованості технологій взаємодії з природою. Особливий інтерес представляє вивчення наступності формування екологічної свідомості учнів початкової та середньої ланки закладу загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусенко І.В. Підручник «Я досліджую світ» як засіб формування екологічних грамотності молодших школярів. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. Вип. 22. Київ, 2019. С. 6-15.
2. Андрусенко І.В. Формування екологічної грамотності молодших школярів в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» / [Електронне видання]: методичні рекомендації/ Андрусенко І.В. Київ: Педагогічна думка, 2020. 75 с.
3. Баглай О. Екологічне виховання молодших школярів: розв'язування задач екологічного змісту. Початкова освіта. 2017. № 6 (берез.). С. 9-12.
4. Байбара Т.М. Методика навчання природознавства в початкових класах: Навчальний посібник. К.: Веселка, 1998. 334 с.
5. Балл Г.О. Особистість як психологічна категорія, її зв'язок з категорією культури і особистісна орієнтованість у світі // Наукові записки. Серія. Педагогіка та психологія / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2005. № 15. С. 8-12.
6. Бачинин В.А. Психологія : енциклопедичний словик. СПб.: Вид-во Михайлова В. А., 2005. 271 с.
7. Бех І.Д. Проблема методів виховання в сучасній школі. Педагогіка і психологія. 1996. № 4. С. 136-141.
8. Білійчук А.І. Екологічне виховання молодших школярів: веб-сайт. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/ekologichne-vikhovannya-molodshikhshkolyariv.html>
9. Богачова М. Екологічне виховання школярів - актуальна проблема сьогодення. Сучасна школа України. 2009. №11(листопад). С. 16-18.
10. Божко К.Р. Формування екологічної свідомості молодших школярів засобами гри. Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науковопрактичної конференції «Психологія та педагогіка сучасності:

- проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні». Львів, 2019. С.134 - 137.
11. Боярова Л. М. Екологічне виховання молодших школярів : система роботи. Початкове навчання та виховання. 2015. №4-5. С. 52-66.
  12. Братко М. О. Світоглядні принципи екологічного мислення // Філософські проблеми сучасного природознавства: респ. міжвід. наук. зб. / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1992. Вип. 73. С. 78-93.
  13. Васютинський В. О. Екологічні цінності в структурі масової свідомості // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 5, ч. 1. С. 74-82.
  14. Вахняк Н., Негрій О. Сучасні ігрові форми в екологічному вихованні дітей. Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького. Сер. Педагогіка. 2015. Вип. 2 (15). С. 107-112.
  15. Височа Л. М. Методика викладання природознавства: курс лекцій. Навчально-методичний посібник для студентів ОКР «Бакалавр» галузі знань 0101 Педагогічна освіта напряму підготовки: 6.010102 Початкова освіта. ІваноФранківськ: НАІР, 2014. 170 с.
  16. Вікова психологія / За ред. Г.С. Костюка. К.: Школа, 1974.272 с.
  17. Власенко О.М. Проблема екологічного виховання школярів – основна складова навчально-виховної роботи. Проблеми формування екологічної свідомості особистості. Збірник наукових праць: Житомирський держ. пед. ун-т. 2003. С.25-25.
  18. Волкова Н.П. Педагогіка. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. центр «Академія», 2001. 576с.
  19. Гільберг Т. «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу». Київ : Генеза. 2019. 256 с.

20. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 376 с.
21. Гончарова С.М. Екологічне виховання – один з аспектів виховання самосвідомості в контексті гуманізації навчально-виховного процесу. Екологічний вісник. 2003. №3. С. 13-14.
22. Горбань Г. О. Сучасна екологічна ситуація та освіта // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 5, ч. 1. С. 103-108.
23. Державний стандарт початкової освіти – НУШ: веб-сайт. URL: <http://nus.org.ua/news/uryad-opublikuvav-novyj-derzhstandart-pochatkovoyi-osvitydokument/>
24. Драган О. А. Проблеми визначення психологічних особливостей екологічного мислення у контексті міжнаукового зв'язку // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 4. С. 84-92.
25. Екологічна психологія : хрестоматія / за ред. Ю. М. Швалба. К. : Сталкер, 2006. 490 с.
26. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н.П. Наволокова. Х. : Вид. група «Основа», 2009. 176 с.
27. Жофчак З. З. Важливість формування екологічної культури дитини, її гармонійних відносин з природою в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування [Електронний ресурс] // Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи». Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecoleague.net/34903999-235.html>.
28. Заброцький М. М. Духовні виміри екологічної відповідальності особистості // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 4. С. 96-103.

29. Заброцький М. М. Психолого-педагогічні проблеми екологічної освіти школярів // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. Вип. 2. С. 107-112.
30. Каріх О. Екологічне виховання молодших школярів. Сучасна школа України. 2010. №10(жовтень). С. 90-96.
31. Кобернік О. Г. Деякі проблеми формування екологічного мислення // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2006. Вип. 8. С. 228-291.
32. Коваль В.О. Екологічна компетентність учителя Нової української школи. Навчально-методичний посібник в таблицях і схемах. Чернігів : НУЧК імені Т.Г. Шевченка. 2019. 40с.
33. Колесник М. О. Психологічна адаптація у створенні технологій екологічного виховання // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2006. Вип. 8. С. 296-300.
34. Концепція неперервної екологічної освіти в Україні. Інформаційний збірник МО України. 1995. № 4. С. 3-25.
35. Костюк Г.С. Про предмет і завдання психології // Наукові записки. Т.IV. Питання загальної психології / Науково-дослідний ін-т психології. К., 1956. С. 5-41.
36. Крамар Л. Екологічне виховання в початковій школі. Початкова школа. 2014. №2. С. 23-25.
37. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навч. посіб. К. : Заповіт, 1996. 352 с.
38. Критерії, показники та рівні сформованості екологічного світогляду: веб-сайт. URL: <https://nauka.udpu.edu.ua/1-3-kryteriji-pokaznyky-tarivni->

[sformovanosti-ekolohichnoho-svitohlyadu-studentiv-ekonomichnyhspetsialnostej/](#)

39. Кукалець М. В. Методика викладання природознавства у початковій школі: навчально-методичний посібник за модульно-рейтинговою системою навчання студентів спеціальності «Початкова освіта»: Навч. посібник. Львів : «Новий світ 2000», 2011. 223 с.
40. Ліннік О. О. Методика викладання освітньої галузі «Людина і світ» Навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 248 с.
41. Лук'янова Л.Б. Екологічна освіта у навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти. Київ: Міленіум, 2006. 252 с.
42. Микитюк Г. Ю. Психологічні особливості технологій екологічного виховання школярів // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2008. Вип. 15. С. 215-219.
43. Мітрясова О.П., Озерянська О.В. Активні методи екологічного виховання молодших школярів за умов позашкільної освіти. Наукові праці : екологія. 2015. С. 114-117.
44. Можаровська Т.В. Психологічні особливості формування та розвитку екологічної особистості засобами екологічної освіти. Наука та освіта - новий вимір. 2014. №27: веб-сайт. URL: http://lib.znau.edu.ua/jirbis2/images/phocagallery/2017/Pryklady_DSTU_8302_2015.pdf
45. Мозуль І. В. Навчання природознавства в сучасній початковій школі. Навчальна програма, курс лекцій, і методичні рекомендації: Навчальний посібник. Глухів: РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2017. 236 с.
46. Наджафова З. Г. Екологічна свідомість: зміст і особливості генезису // Філософські проблеми сучасного природознавства : респ. міжвід. наук. зб. / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1991. Вип. 73. С. 26-31.

47. Нельга О. Самосвідомість особистості і її етнічний зміст // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 7/8. С. 111-130.
48. Наконечна М.Н. Практична психологія в системі задач: метод. посіб. Ніжин:, 2015. 168 с.
49. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи : веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>
50. Онопрієнко О. Метод проектів у початковій школі. К.: Шкільний світ, 2007. 128 с.
51. Пахомов О.П. Методичні рекомендації до оволодіння екологічними знаннями. Початкова школа. 1998. № 6. С.26-28.
52. Пинзеник М. Методика викладання дисциплін природознавчого циклу: навчально-методичний посібник; Міністерство освіти і науки України, Мукачівський державний університет. Київ: Кондор, 2018. 118 с.
53. Плахотип О. Як ми хочемо прогресу: екологічна освіта школярів. Світло. 2000. №3. С. 37-39.
54. Пономаренко Л. В. Екологічне виховання молодших школярів у процесі навчання. Х. : Вид. група Основа, 2009. 144 с.
55. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти від 21 лютого 2018 р. № 87. Київ: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-п#Text>
56. Про концепцію екологічної освіти в Україні: веб. сайт. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=01E1O32CC0>
57. Про Національну стратегію розвитку освіти України на період до 2021 року: веб. сайт. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

58. Пясковський Б. В. Діалектика розвитку екологічної свідомості // Філософські проблеми сучасного природознавства : респ. міжвід. наук. зб. / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1991. Вип. 73. С. 71-78.
59. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія: навч. посіб. К. : ІПО КУ ім. Т. Шевченка, 2001. 71 с.
60. Скачкова О. С. Екологічне виховання як засіб формування національної самосвідомості учнів. Таврійський вісник освіти. Херсон, 2007. № 3(19). с. 169-177.
61. Скребець В. О. Екологічна психологія: навч. посіб. К. : МАУП, 1998. 144 с.
62. Скребець В. О. Концептуальні засади побудови регіональної моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді. К.: Ніка-Центр, 2006. 184 с.
63. Скребець В. О. Основи психодіагностики : навч. посіб. : пер. з рос. – 3-е вид., перероб. та доп. К. : Слово, 2003. 192 с.
64. Скребець В. О. Сучасний стан та пріоритетні напрями розвитку екологічної психології в Україні // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 5. С. 235-245.
65. Совін В. Екологічне виховання учнів на уроках у початкових класах : творчі розробки виховних заходів та уроків. Сучасна школа України. 2009. №11(листопад). С. 40-55.
66. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми // Педагогіка і психологія. 1997. № 1. С. 118-123.
67. Сухомлинський В. О. Я розповім тобі казку... Філософія для дітей; уклад. В. О. Сухомлинська. Х.: ВД «Школа», 2016, 576 с.
68. Танська В. В. Методика навчання природознавства початковій школі: навчальний посібник. Житомир: ЖДУ імені І. Франка, 2014. 236 с.

69. Тарасенко Г. С. Естетична цінність природи в системі стратегічних орієнтирів екологічного виховання // Педагогіка і психологія. 1997, №1. С.170-177.
70. Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти розроблена під керівництвом О.Я. Савченко: веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalniprogrami-dlya-pochatkovoyi-shkoli>
71. Токарь Л. Екологічне виховання через спостереження : екологічне виховання молодших школярів. Початкова школа. 2011. №7. С. 35-39.
72. Топоркова О. С. Екологічне виховання школярів – актуальна проблема сьогодення. Початкове навчання та виховання. 2008. №7 (березень). С. 24-27.
73. Федотова Н. Цікаві задачі з природничим змістом // Початкова школа. 2000. №6. С. 8-10.
74. Філоненко М. М. Безперервність сучасної екологічної освіти // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2006. Вип. 8. С. 425-429.
75. Філоненко М. М. Духовно-ментальні аспекти екологічного виховання // Актуальні проблеми психології зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2005. Вип. 6, ч. 2. С. 387-395.
76. Чайковська Г. Екологічне виховання учителя початкової школи. Імідж сучасного педагога. 2012. № 5. С. 32-34.
77. Черевко Л. А. Екологічне виховання учнів у навчально-виховному процесі. Обдарована дитина. 2010. №3. С. 19-25.
78. Шаульська Ю. Екологічне виховання в аспекті початкової школи. Початкова освіта.2012. №46 (груд.). С. 2-4.

79. Шевчук К.Д. Значення екологічного виховання в навчальному процесі початкової школи // «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м.Сімферополь, 26 квітня 2013р.): у 4 частинах. Д: ТОВ «Інновація», 2013. Ч.1. С. 117-119.
80. Шевчук К.Д., Іванчук М.Г. Методика викладання природознавства в початкових класах / Навчальний посібник. Чернівці: Рута. 2009. 101с.
81. Шинкарук Володимир. Філософський енциклопедичний словник. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

Виховний захід

на тему:

«Хай квітне земля від роду до роду»

Мета: прагнути зробити роботу з екологічного виховання цікавою, значущою та емоційно привабливою для учнів. Стимулювати потребу молодшого школяра в самореалізації, самовираженні у творчій особистісно й суспільно значущій діяльності. Розвивати пізнавальну діяльність учнів, вміння спостерігати за природою, бачити в ній прекрасне. Виховувати гуманне ставлення до людей і природи.

Обладнання: вислови про красу природи; виставка малюнків учнів з теми «Природа – твій дім, бережи його!»; гербарій лікарських рослин; фотовиставка «Чарівний світ природи».

Хід заходу

Вчитель. Добрий день, діти, шановні члени Клубу вихованих дітей. Сьогодні засідання клубу присвячено найактуальнішій проблемі людства – екології.

Діти, а що таке екологія? (*Наука про взаємозв'язок людини і природи, про вплив людської діяльності на довкілля*).

Давайте всі разом замислимося. Наша рідна природа... Скільки її чудових створінь бачимо навколо: зелений ліс, чисті джерела, озера, чисте повітря, чарівні краєвиди. Тому давайте відкриємо засідання клубу вихованих дітей віршами, які присвячені чудовому світові, який подарувала природа людині.

1-й учень.

Мені зірка відкрила секрет

І на вушко шепнула здаля:

Є на світі багато планет,

Та найкраща планета – Земля.

2-й учень.

Такий цікавий світ безмежний!
Багато в нім загадок є.
Десь лев ступає обережний,
А лось з струмка водичку п'є.

3-й учень.

Летять метелики на квіти,
Гуде бджолиний дружний рій.
І дивляться на все це діти,
Бо він прекрасний світ такий.

4-й учень.

Шумить верхами буйний ліс –
Дуби, берези, буки.
Співає сойка, свище дрізд,
І воркотять голубки.

5-й учень.

Чудова природа. Така, як казка.
Он в небі хмаринька пливе.
Тож бережи її, будь ласка,
Все в неї гарне і живе.

6-й учень.

Он квітка полум'ям палає,
І ясне сонечко блищить,
Чарівна пташечка співає.
Все в дивосвіт прийшло, щоб жить!

(Діти виконують пісню «Музика землі», музика і слова А. Житкевича).

Вчитель. Природа не жаліє для нас нічого, роздаючи щедро всі свої дари, щоб люди та інші живі істоти жили в гармонії, красі, мирі, злагоді. Всіх природа

не забула, Всіх до себе пригорнула. А як же ми, люди, інколи поведимося у природі? Діти, послухайте вірш і приготуйтеся дати відповідь на таке запитання: чи часто трапляються події, які описані цьому творі?

Учениця.

ЗЛАМАНА ГІЛКА

Зламав Івасик гілку ясеневу
І кинув геть, коли награвся з нею.
Веселий він побіг собі додому.
В її прожилках не бродити соку,
Не гріти мрію ніжну і високу.
Івась у ліжку спить спокійно, тихо.
Невже не знає він, що скоїв лихо?

Вчитель. Діти, як ви вважаєте: невже не знає Івась, що скоїв лихо? Чому?
А з вами траплялися такі випадки?

Якщо ви хочете використати дари природи спочатку поміркуйте: чи на добрі справи, чи просто так, щоб погратися і викинути.

Зараз послухайте повчальну пісеньку про берізку «На лузі, на лузі зелененька».

(Дівчатка виконують пісню, інсценуючи її зміст).

Вчитель. Який добрий вчинок зробили діти-герої пісні?

Послухайте маленький віршик про берізку, яку посадила дівчинка. З цієї дівчинки кожен з нас може брати приклад.

Дівчинка.

БЕРІЗКА

Посаджу берізку
– Поливай берізку,
Донечко, водою.
Виросте красуня

Разом із тобою!

Вчитель. Яка красива берізка!

Навесні вона прикрашає себе чим? (*Серезжками*)

А влітку – це пишна зелена красуня з білим стовбуром.

Восени вона дарує нам чудове золоте листя.

Вмійте спостерігати за природою, бачити в ній прекрасне, і тоді вам ваша душа не дозволить завдати творінням природи болю, а навпаки, ви будете прагнути примножувати її красу. А хто з вас у своєму житті вже посадив дерево? Яке? Продовжуємо мандрувати екологічною стежинкою. Вчитель. Одного разу друзі пішли на прогулянку до лісу і натрапили на квіткову галявину.

Дівчинка. Ой, скільки квітів! Я нарву собі букет, щоб у хаті була така краса! **1-й хлопчик.**

Стривай! Не рви!

Квіти – це природи діти.

Дивись, вже розпустилися пелюстки.

Повинні всі ми розуміти,

Що їх потрібно берегти.

2-й хлопчик.

А давайте краще постоїмо тихенько і спробуємо прислухатися до природи.

Дзвіночок.

Дзвіночком синеньким звуся,

Хоч ніхто не чув ніколи,

Щоб хоч раз ми подзвонили

Тим дзвіночком в полі.

Кульбаба.

Я – кульбабка жовтенька

І дуже м'якенька.

На сонечко схожа,

До віночка гожа.

Соловейко.

Я на землю опустився,
Щоб сказати вам про те,
Що з краси я народився,
Тої, що кругом цвіте.
Я вам вдячний, мої милі,
Мої любі квіточки,
Будьте ви в красі і силі
На усі-усі віки!

Дівчинка. Як добре, що ми не зірвали квіти!

1-й хлопчик.

Як це чудово – почути їхню розмову!
Ніколи я не думав,
Що квіти мають мову.
А те, що я почув сьогодні, –
Просто пречудово.

Природа.

На білому світі, на чорній землі
Є мова у квітів, є мова в зорі.
Є мова у бджілки, в метелика й клена,
В бузкової гілки, в любистку зеленого.
Є мова в калини, в дрімучого лісу.
Радійте природі!
Любіть ви природу!

Всі разом. Хай квітне Земля від роду до роду!

Вчитель. Діти, настала чудова пора року, коли починає прокидатися від довгого зимового сну природа. Що це за пора року? Які ви знаєте перші весняні

квіти? Діти, інколи ви кажете батькам: «Мамо, тато, ходімо до лісу по проліски!». А як же можна сходити по проліски, не ушкоджуючи природи?

Можна піти/до лісу і поспостерігати, як починає прокидатися природа, як проліски пробиваються крізь торішне листя, розкриваючи свої пелюстки, помилуватися першою зеленою травичкою, молоденькими листочками на деревах, подихати чистим лісовим повітрям, послухати, як співають пташки свої веселі пісні, радіючи, що прийшла весна.

Призначення рослин дарувати всім радість. У нас в Україні волошка вважається символом кохання, безсмертник – це символ сонця, ромашка – символ чистоти, калина – символ краси, мак – символ скорботи.

А ще одне призначення рослин – дарувати здоров'я людині, бо всі вони мають цілющі властивості. їх називають «Зеленою аптекою».

Дівчинка.

Аптека зелена, зелена аптека!

Від тебе й від мене вона не далеко.

Зелена аптека лежить навкруги.

Зелені горби і зелені луки.

Зелена аптека, що бачим навкруг, –

Це наш помічник і хороший наш друг.

1-й учень. Ромашка використовується від простуди, п'ють з неї чай, полощуть горло, купують в ній малюків, миють волосся.

2-й учень. Кульбабку вважають еліксиром життя. Вона покращує травлення, апетит людини, підвищує імунітет, регулює обмін речовин організму.

3-й учень. Листя подорожника використовують при пораненнях як кровоспинний та протигнійний засіб.

4-й учень. Чай з шипшини покращує діяльність серця, має протизапальну дію. Масло шипшини швидко заживляє поранення.

5-й учень. Калина – лікарська рослина від застуди, розладу нервів, тиску,

6-й учень. Береза. Настоєм листя берези змазують уражені місця при хворобах шкіри, миють голову, щоб зменшити випадання волосся,

7-й учень. В кожній аптеці можна знайти ліки, які виготовлені з сосни. Це хвойні лікувальні зубні паста, мило, хвойні екстракти для ванн. Хвоя сосни містить багато вітамінів, особливо вітаміну С. У тяжкі роки війни вітамінний напій із сосни врятував життя тисячам людей.

Вчитель. Діти, може хтось з вас має ще деякі знання про лікарські рослини, якими користується ваша сім'я? Поділіться своїм досвідом.

(Розповіді дітей про особистий досвід своєї сім'ї)

Вчитель. Діти, це тільки маленька частинка знань про лікарські рослини, поповнюйте весь час знання про них. Природні ліки набагато корисніші, ніж хімічні.

А ось до нас завітала маленька господиня.

Господиня. Я хочу додати, що збирають лікарські рослини на початку цвітіння, корені – восени, кору – навесні, коли сік іде.

Збирають рослини у суху погоду, як зійде роса, але не опівдні. Сушать під дахом, але не на сонці.

Вчитель. Діти! Користуйтеся дарами матінки-природи, але не зловживайте її щедрістю. Беріть рівно стільки, скільки вам потрібно.

Учениця.

Зелену аптеку слід кожному знати:

Крушина, фіалка, конвалія, м'ята,

Вільха, деревій, вузина, кам'яниці,

Черемха і пижмо, шипшина й суниці...

Зелені сади і ліси, і паля –

Уся наша рідна квітуча земля!

Вчитель. Йдемо далі екологічної стежинкою.

Послухайте уважно частівки.

Які серйозні екологічні проблеми нашого міста в них згадуються?

Вчитель. Які екологічні проблеми є в нашому місті? Діти, а як можна покращити екологічне становище нашого району? Які дії для цього потрібні? Мандруємо далі екологічної стежинкою.

1-й хлопчик.

Щоб від спеки десь сховатись,
Ми до річки йшли купатись.

2-й хлопчик.

Що це з річкою Вона –
Непривітна і сумна.

Річка.

Як мені не сумувати?
Всі отрутохімікати
Постікали в мою воду,
Зіпсували чисту вроду.
Вже течу між болотами,
Заросла очеретами.
Зникла риба. Навіть раки
Поховались, небораки.

1-й хлопчик.

Ой ти, річко синьоока,
Ти ж була колись глибока.

2-й хлопчик.

І сумуєм ми з тобою
Під плакучою вербою.

ТЕСТ-ГРА

1. Якщо ви не смітите на вулицях – сплесніть у долоні.
2. Якщо ви не спалюєте листя у дворі, дим якого забруднює повітря шкідливими речовинами – почухайте носа!
3. Якщо ви не розбиваєте скляні пляшки, не кидаєте їх на землю, в травичку, в річку – погладьте себе по голівці!
4. Якщо ви розмовляєте з батьками про екологічні проблеми міста – підніміть дві руки.
5. Якщо болить душа, коли бачите понівечене дерево, зрубану ялинку, забруднену річку – покладіть руку на серце.
6. Якщо хочете дружити з природою, жити з нею в злагоді, красі, мирі – візьміть один одного за руки і підніміть їх вгору!

Вчитель. Шановні члени Клубу вихованих дітей, сьогодні ми з вами обговорили серйозні екологічні проблеми нашого міста. Мені б хотілося, щоб це засідання не залишило нікого з вас байдужим, щоб ваші думки були закріплені діями. Закінчуємо засідання клубу віршами про нашу прекрасну планету Земля, про її чудові краєвиди.

Вчитель. Екологія – це наше здоров'я і довголіття, це наше щасливе майбутнє!

Дидактичні екологічні ігри

Будь уважний!

Мета: закріплення знань про умови життя рослин.

Завдання: правильно визначити умови росту даної рослини.

Обладнання: м'яч, малюнки-картки із зображенням різних рослин – калина, ліщина, сосна, дуб, ялина, конвалія, очерет, латаття біле, глечики жовті, капуста, пшениця, кукурудза, плоди огірка, помідора, яблука тощо.

Хід гри

Гравці стають у коло. У кожного в руці або прикріплена до одягу картка-малюнок рослини.

Ведучий у центрі з м'ячем. Він називає рослину місце де вона росте і кидає м'яч тому, у кого малюнок цієї рослини. Наприклад: "Сосна росте на горі" або "Дуб росте на болоті", "Конвалія росте на полі" і т.д.

Якщо ведучий назвав вірно, де росте рослина, то гравець, впіймавши м'яч, кидає його ведучому і говорить "Так", а якщо ведучий сказав невірно, то – "Ні" і гравець далі залишається в грі. Якщо ж він помилився і замість "Ні" сказав "Так" або навпаки – він виходить з гри.

Під час цієї паузи у грі гравці можуть мінятися картками.

Виграє той, хто без помилок проведе гру.

Якщо гра продовжується – переможець може стати ведучим.

Хто кого шукає?

Мета: формування понять про харчові зв'язки в природі.

Завдання: правильно назвати хто чим живиться.

Обладнання: м'яч.

Хід гри

Гравці стають в коло, ведучий з м'ячем в центрі. Ведучий кидає м'яч будь-кому з гравців і називає звіра, птаха чи комаху. Той, кому кинуто м'яч, повинен

впіймати його і дати правильну відповідь – чим живиться названа тварина, тобто "кого вона шукає". Наприклад: ведучий називає: "зайчик" і кидає гравцеві м'яч, а гравець, піймавши м'яч, відповідає: "Травичку" або "Капусту", або "Моркву", і кидає м'яч ведучому; ведучий, кидаючи м'яч, – "Метелик" або "Ластівка", а гравці, яким кинуто м'яч, ловлять його і відповідають: "Квітку", "Комаху" і повертають м'яч ведучому.

Хто дасть неправильну відповідь, виходить з гри.

Чотири стихії

Мета: формування понять про середовище існування.

Завдання: правильно назвати тварин (рослини), що живуть у вказаному середовищі.

Обладнання: м'яч (якщо гра на майданчику) або ілюстрації відповідних краєвидів (якщо гра проводиться у класі), указка.

Підготовка до гри: ведучий попередньо домовляється з гравцями, що буде предметом гри – рослини чи тварини, які водойми – річки, ставки, моря.

Хід гри

Всі стають в коло. В центрі його – ведучий з м'ячем у руках. Ведучий кидає м'яч першому-ліпшому гравцеві і каже при цьому одне з чотирьох слів: "вода", "повітря", "земля", "вогонь" (або показує на ілюстрацію, що є на дошці, і називає когось із гравців).

Той, кому кинуто м'яч, повинен піймати його, (або кого ведучий назвав – встає), і якщо сказано: "земля", відповісти назвою якої-небудь тварини (рослини), що живе на землі, на слово "вода" – назвою риби чи тварини, на слово "повітря" – назвою птаха. При слові "вогонь" потрібно мовчки підняти м'яч над головою і повернутися кругом. Одночасно з відповіддю потрібно кинути м'яч ведучому.

Якщо гра у класі, то коли ведучий показує на вогонь, гравець, якого він при цьому назвав, називає можливу причину пожежі, намагаючись не повторювати ті відповіді, що вже були.

Хто помилиться у відповіді, стає ведучим.

Хто лишився голодний?

Мета: формування понять про трофічні зв'язки в природі.

Завдання: гравці повинні правильно скласти харчовий ланцюг (у різних варіантах).

Обладнання: силуети або малюнки зайчика, лисички, вовка, що прикріплюватимуться па одяг гравцям.

Підготовка до гри: ведучий з числа гравців вибирає "капустину", "зайчика", "вовка", "лисичку" і господиню. Встановлюються межі городу. Розглядають питання – хто кого їсть і хто за ким повинен стати, щоб зробити правильний ланцюжок: капуста зайчик, лисичка – вовк. Зазначають, що лисичка і вовк капусти не їдять, а за зайчиком полюють і вовк, і лисиця. Отже, можливий ланцюжок: капуста – зайчик – вовк.

Хід гри

"Зайчик", "лисичка", "вовк" і "господиня" поволі ходять поза городом вздовж його меж. Ведучий стоїть серед гравців і починає розповідати: "Раз на городі виросла дуже гарна капуста". На город виходить "капуста" і присідає, склавши руки над головою як листочки. Ведучий продовжує: "От побачив ту капусту зайчик та й вирішив забігти на той город..." Після цих слів "капуста" встає і на город біжать "господиня" і всі "звірі".

"Господиня" намагається першою підбігти до "капусти", щоб забрати її. Якщо вона першою торкнулася "капусти" – забрала її – всі "звірі" розходяться "голодні" і виходять з гри.

Якщо першим прибіг до "капусти" зайчик, то за ним стає "лисичка", а за "лисичкою" – "вовк", а "господиня" виходить з гри. Якщо за "зайчиком" стане "вовк" – "лисичка" виходить з гри.

Правила гри: звірам, що склали "ланцюжок", не можна мінятися місцями, навіть якщо вони стали неправильно.

Обговорення гри: ведучий з іншими гравцями аналізують – чи вірно стали "звірі". Чому?

Хто кому подобається?

Мета: формування понять про трофічні зв'язки у природі (основи понять про біотичний та антропогенний фактор).

Завдання: Осмислення та усвідомлення взаємозалежності в живій природі. Харчові зв'язки зобразити у вигляді ланцюжка.

Підготовка до гри: гравці діляться на дві команди і розташовуються на певній відстані одна від одної, щоб гравці могли обговорювати, коректувати відповіді на запитання ведучого.

Хід гри

Ведучий (вчитель) розповідає:

– На лісовій галявині росте висока, густа, запашна трава. Живуть у норах миші, у дуплі старої черешні спить сова, частенько забігає сюди лисичка, приходить і мисливець.

А тепер будьте уважні:

- Мишам найбільше подобаються рослини. Чому?
- Лисичці найбільше подобаються миші. Чому?
- Сові теж подобаються миші. Чому?
- Отже – хто полює за мишами?
- А ще сові подобається мисливець. Чому?
- А рослинам найбільше подобаються сова і лисиця. Чому?

А тепер давайте складемо ланцюжок "Хто кого їсть?". Вчитель на дошці малює дві схеми:

1. Рослини –
2. Рослини –

Правила гри: жеребкуванням визначають команду, що починає першою. Команди можуть доповнювати відповіді суперника. Якщо доповнення вірне – воно оцінюється.

Виграє команда, що дала більше правильних відповідей і зробила більше доповнень.

Обговорення гри.

Комарики і жабка

Мета: формування понять про особливості живлення тварин.

Завдання: жабка ловить літаючих комариків.

Хід гри

На майданчику креслять два концентричні кола (внутрішнє діаметром 2 м, зовнішнє – 8-10 м). Внутрішнє – це "ставок", у якому перебуває "жабка", а зовнішнє – "трав'янистий берег". Гравці – "комарики" – до початку гри розміщуються за межами внутрішнього кола. Ведучий вигукує: "Полетіли!" "Комарики" починають літати у різних напрямках через обидва кола. "Жабка" ловить їх у межах внутрішнього і зовнішнього кола. Спійманого "комарика" "жабка" забирає у внутрішнє коло. Коли "комарик" бачить, що "жабка" його наздоганяє, він може присісти і не ворушитись, і тоді "жабка" його не зачіпає, "не бачить".

Гравців, що наловила "жабка" можуть визволити їх товариші. Для цього треба забігти у внутрішнє коло і доторкнутись до одного з полонених рукою.

Переможець – "комарик", якого впіймали останнім.

Правила гри: якщо "комарик", що присів, поворухнувся, "жабка" його бачить і ловить. Гравець, що забіг у внутрішнє коло, може визволити лише одного

комарика, "жабок" може бути дві, тоді і внутрішніх кола креслять два, а переможці – "жабка", що наловила більше "комариків", і "комарик", якого піймали останнім.

Обговорення гри: в т.ч. дати відповідь на питання: "Чому жабка не ловить комариків, що присіли і не рухаються?"

Народні прикмети про природу

- Довгі сухі гілки ялини перед заметіллю згинаються, перед спокійною погодою – випрямляються.
- Шумить дібровонька на негоду.
- Ліс шумить зимою – падатиме сніг, буде відлига.
- Горобці ховаються в укриття – на мороз або заметіль.
- Горобці дружно цвірінькають – на відлигу.
- Ворона кричить полуднем на південь – буде тепло, на північ – холодно.
- Ворона купається – на негоду.
- землю – перед відлигою, сідають на верхівки дерев – перед морозом, на нижні гілки – перед вітром.
- Ворони «грають» на льоту – буде вітер.
- Зимою ворони літають і кружляють стаями – буде мороз.
- Галки надвечір збираються зграєю і кричать – буде гарна погода.
- Птахи перед теплом сідають на верхівки дерев.
- Снігур зимою скрипить на сніг, заметіль, літом – на сльоту.
- Гуска лапку піднімає – на холод.
- Корова сопе і фиркає: зимою – на мороз, літом – на дощ.
- Кішка дере стіну – на негоду, лежить клубочком – на мороз.
- Кішка шкребе підлогу – на вітер і заметіль, кріпко спить – на тепло.
- Курка стоїть на одній нозі – на холод.
- Курка махає крилами і крутить хвостом – на вітер, зимою на заметіль.

- Кури скоро сідають на сідало – буде мороз, а чим вище – тим сильніший.

- Кінь лягає на сніг – буде тепло.
- Коні сплять стоячи – на холод, лягають – на тепло.
- Півень заспівав невчасно: літом – на дощ, зимою – на тепло.
- Півні співають перед відлигою.
- Південно-західний вітер – па тепло, північний – па сильний холод.
- Зимою дув вітер і не було інію – чекай завірюхи.
- Під час морочу вода в річці виступає на лід – перед значним потеплінням або дощем.

- Повітря над лісом посиніло – потепліє.
- Грім зимою – будуть сильні вітри.
- Дим без вітру стелиться до землі: зимою – на сніг, літом – на дощ.
- Дим з димаря коромислом – на тепло, зимою стовпом – на мороз.
- Перед циклоном вже за добу починають гудіти дроги на стовпах.
- Ранній приліт журавлів – на ранню весну.
- Птахи влаштовують гнізда на сонячному боці – літо буде холодним.
- Голуби воркують – на суху погоду.
- Горобці в пилюці купаються – до дощу.
- Туман над лісом стоїть – до дощу.
- Рано цвіте акація – передбачається врожайний рік.
- Удень риба вискакує з води – буде дощ.
- вдень
- Птахи весело і дружно співають – на сонячну днину.
- Грозовий серпень – на тривалу осінь.

Екологічні пам'ятки

Пам'ятка індивідуальної поведінки в природі

Ідучи в парк, в ліс чи в поле, на екскурсію, в туристичний похід, на прогулянку чи на відпочинок, згадай, що все, що тебе оточує, милує твій зір і слух, дає насолоду – все це твоє, і все це треба залишити чистим і неущожденним і все це належить всім, і повинно радувати всіх, а не тебе одного, а тому –

ПАМ'ЯТАЙ:

1. Кожен зелений листок, кожна травинка виділяє в повітря кисень. Ним ми дихаємо, без нього нема життя. Не топчи, не зривай їх даремно!

2. Найкрасивіша квітка та, що квітує там, де зросла. Не губи її!

3. Гриби, які для людини є отруйними, для лісових мешканців – ліки і харч. Чим більше в лісі різних грибів, тим він затишніший, тим краще і швидше ростуть дерева. Не знищуй неїстівних грибів!

4. Не галасуй у весняному лісі, не вмикай надто голосно музику. Ти злякаєш пташку, вона злетить з гнізда; яєчка, які вона насиджувала, захолянуть, і з них ніколи не виведуться пташенята. Не шуми – послухай, як шумить ліс!

5. Якщо ти знайшов гніздечко, не зачіпай його, бо пташка помітить, що її житло виявлено, і може покинути його, навіть якщо там вже відкладено кілька яєць. Поспостерігай за гніздом непомітно, обережно, і ти побачиш багато цікавого.

6. Не лови барвистих метеликів, що літають над квітами на квітниках, на лузі. Вони самі схожі на казкові "літаючі квіти" і нікому не завдають шкоди.

7. Нема чистішої і смачнішої води, ніж джерельна. Подивись, як схиляються до джерела трави і квіти, кущі і дерева. Вони оберігають його від посухи, захищають від пилових бур. Не скаламуть же і ти джерело! Охороняй його чистоту! Чиста вода – велике багатство.

8. Ти хочеш принести додому лісові квіти? Збери їх перед тим, як ітимеш додому, і знай – скромний, невеличкий букет всім говорить, що ти свідомо людина, бережлива, добра. А про що говорить оберемок лісових квітів?

9. Щоб згубити молоде дерево, потрібні хвилини, а виростити – роки. Не ламай черемхи, не каліч інших квітучих дерев, кущів!

10. Рана на рослині – рана на живому тілі. Якщо ти назбираєш букет лісових суниць, знай: скільки гілочок у букетику, на стількох рослинах залишились рани, і всі вони будуть довго хворіти, а багато й зовсім загине.

11. Ніщо не губить все живе так швидко і безжалісно, як вогонь. Байдужість, що привела до пожежі, – злочин і перед природою, і перед людьми. Прослідкуй, щоб у лісі не залишилось навіть іскри непогашеного вогню.

12. Об покинуту консервну банку, скло може поранитись і загинути лісовий звір. Нагріте сонцем скло може стати причиною пожежі. Не залишай після себе сміття в лісі! Хай твоє місце відпочинку буде чистим, а рештки їжі залити пташкам на сухих сучках, звірам – на пеньку, комахам – на землі.

Природа щедра до нас. Все, що ми маємо, – від неї. Ти відплати їй своєю добротою, увагою, чесним поведженням, і вона буде ще щедрішою.

Пам'ятка збирачеві лікарських рослин

Чи добре знаєш ти, які саме рослини тобі потрібні і в якій кількості?

Чи знаєш ти ці рослини і не помилишся, збираючи їх?

Чи знаєш ти, яку саме частину рослини треба зібрати і коли?

Збираючи лікарські рослини треба

ПАМ'ЯТАТИ:

1. Лікарські трави зберігають свої цілющі властивості недовго, кора, корені, кореневища – 3-4 роки, листки, трава – 1-2 роки. Отже, заготовляти трави про запас не доцільно.

2. Лікуючи себе, не забувай, що рослина – теж живий організм, а тому намагайся не пошкодити їй, коли збираєш листки, квіти, плоди:

– зірвеш усі листки – рослина загине, а тому збирай в основному тільки нижні, щоб не зашкодити цвітінню і плодоношенню;

– зірвеш усі квіти – не буде насіння, плодів, а значить, не буде сходів на другий рік; так само не можна зламувати всі квітучі пагони;

– не поспішай заготовити корені, кореневища, хай досягне насіння;

– якщо збираєш кору, акуратно зріж гілку з куща чи дерева з того боку, де вони густіші, зріз замаж садовим варом, фарбою для підлоги чи хоч би жовтою глиною, щоб не гноїлась рана, не хворіла рослина.

3. Заготовляти лікарську сировину на одному і тому ж масиві можна не частіше, як раз у три роки, і збирати не більше 70% рослин.

4. Не зачіпай найбільш розвинені рослини, залиши їх, як добрих сіячів для відтворення масиву.

5. Серед лікарських рослин є отруйні – блекота чорна, дурман звичайний, чемериця, а тому не можна торкатися губ, носа, очей, не вимивши добре руки; це стосується й збирання чистотілу.

6. Щоб зібрані трави не змарнувати, не починати їх заготівлю спочатку, подбай про те, щоб зберегти їх лікарські властивості – збирати їх можна тільки в суху погоду, краще зранку, після того, як підсохне роса, а сушити – в теплом, добре провітрюваному приміщенні, на горищі чи під навісом.

7. Збираючи лікарські рослини, думай, що не тільки тобі одному вони потрібні і не тільки тепер. Вони потрібні багатьом людям сьогодні, завтра, через рік, завжди. Природа дарує тобі свої скарби, а ти подаруй їй свою людську доброту – посади калину, посій горицвіт, хай від твоїх рук біля хати і в лузі, в полі і в лісі завітне м'ята й ромашка, любисток і рута, звіробій і дивосил, запахне медом липа, вогнем ягід спалахне горобина, закучерявиться хміль, привітає сонце синіми очима барвінок – спасибі скажуть тобі і земля, і люди.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.

Короніцька Т. І.

Т. Короніцька

(підпис)